

annis : Belum autem Saturno æqualem fuisse, et A
 utrumque uno tempore adolevisse. Quod adeo ve-
 rum est, ut ratione ipsa colligi possit. Nam et Aga-
 memnon, qui gessit bellum Troicum, Jovis abnepos
 fuit, et Achilles Ajaxque pronepotes, et Ulysses eo-
 dem gradu proximus fuit; Priamus quidem longa
 serie. Sed auctores quidam tradunt, Dardanum et Ja-
 sium Coriti filios fuisse, non Jovis. Nec enim, si ita
 fuisset, ad usus impudicos Ganymedem pronepote-
 suum habere potuisset. Itaque parentibus illorum,
 quos supra nominavi, si congruentes annos divides,
 numerus consentiet. Ab excidio autem Trojanæ ur-
 bis colliguntur anni MCCCCLXX. Ex hac temporum
 ratione manifestum est, ante annos non amplius
 quam MDCCC natum esse Saturnum, qui et sator om-

nium deorum fuit. Non ergo isti gloriantur sacrorum
 vetustate, quorum et origo, et ratio, et tempora de-
 prehensa sunt. Restant adhuc aliqua, quæ ad arguen-
 das religiones falsas plurimum valent. Sed jam finem
 facere libro decrevi, ne modum excedat. Ea enim
 plenius sunt exequenda, ut omnibus refutatis, quæ
 veritati videntur obstare, homines, qui bonorum
 ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram
 possimus imbuere. Primus autem sapientiæ gradus
 est, falsa intelligere; secundus, vera cognoscere.
 Ergo apud quem hæc prima institutio nostra profe-
 cerit, qua falsa deteximus, excitabitur ad veri cogni-
 tionem, qua nulla est homini jucundior voluptas; et
 erit jam sapientiæ cœlestis disciplinæ dignus, qui ad
 cognoscenda cætera libens ac paratus accesserit.

VARIORUM NOTÆ.

Trecentis viginti duobus annis. Thalli lapsum, quem B
 secutus est Theophilus, et deinde Lactantius, ostendit
 luculenter Pererius in comm. ad Daniel, lib. XVI,
 c. 14, et lib. II *Disp. de LXX septim., part. 1, quæst. 2.*
 Quamvis autem in hac supputatione mire variant
 chronologi, omnium tamen expensis sententiis, haud
 minus, quam octingentis vel nongentis circiter annis
 Belum Trojano excidio antiquiorem fuisse constat.
 ISÆUS. — Nil tamen de hoc certi defini potest,
 propter varios Babyloniorum et Assyriorum Belos,
 qui his nationibus diversis imperarunt temporibus.

Itaque. Hæc vox manuscriptorum codicum est, et

veterum 9 editorum. Ita rec. editiones habent.

Si congruentes annos divides. Manuscripti decem
 recentiores cum editis habent, *congruenter.* Chrono-
 logi vehementer variant, neque in supputationibus
 temporum scrupulose sategit Lactantius. ISÆUS.

Ante annos non amplius, etc. Falsus apparet calcu-
 lus. Arnobius aliam inivit supputandi rationem, et ad
 duo millia annorum ab Jove, ad illa usque tempora
 intercessisse scribit prope finem lib. II. ISÆUS.

Ne modum excedat. Mss. rec. 2 Reg., Vict., Nav., 1
 Colb., Gat., Brun. addunt *oratio*; sed perperam.

ANALYSIS LIBRI SECUNDI, QUI INSCRIBITUR DE ORIGINE ERRORIS.

Partes libri duæ sunt: prima de Vanitate religionis C
 deorum; altera de Origine erroris.

Vanas esse religiones deorum probat: 1° quia contra
 conscientiam suscipiantur, cum etiam illi in calamita-
 tibus ad Deum unum confugiant, qui rebus ex senten-
 tia fluentibus alacres ad deorum templa currunt.

2° Quia non sunt rationis humanæ, nam curvant
 cœlestes animal ad veneranda terrena. Status rectus
 homini et vultus sublimis datus est, ut sursum aspi-
 ciat, non deorsum (Cap. 1).

3° Quia simulacra colunt, quæ aut sunt signa deo-
 rum mortuorum, aut absentium, aut præsentium. Si
 mortuorum, stulte colunt; si absentium, colendi dii
 non sunt, si nec vident quæ facimus, nec audiunt
 quæ precamur. Si præsentium, quia dii absentes esse
 non possunt, supervacua sunt simulacra. Præterea
 Dei in æternum viventis vivum et sensibile debet esse
 simulacrum. At illorum simulacra omni sensu carent.
 Homo est simulacrorum quasi parens. Itaque melior
 qui facit, quam illa quæ facta sunt. In simulacro non
 est aliquid hominis præter umbram; ergo multo in-
 minus aliquid Dei (Cap. 2). His subjicitur gravis dehorta-
 tio a simulacrorum cultu, usque ad finem cap. 2,
 et reprehensio Ciceronis, qui cum intellexerit reli-
 gionum vanitatem, tamen nec alios ab ea abducere,
 nec ipse eam relinquere voluit (Cap. 3).

Rursum simulacra nullam majestatem habere asserit:
 Quod fuerint in homineuli potestate; quod frangi,
 cremari, perire possint; quod semetipsa tueri non
 possint; quod cum violantur, inulta sint, nisi a co-
 lentibus vindicentur; quod oculis sint subjecta, ac
 proinde non immortalia; itaque frustra ipsis offerri
 munera; merito Dionysium Siciliæ tyrannum deos

tales contempsisse, spoliasse, illuisse, idque impune:
 C. Verrem impune tot sacrilegia commisisse (Cap. 4).

4° Quia præferunt Deo et parenti opera Dei, non
 solum barbari, sed etiam stoici philosophi, qui omnia
 cœlestia, quæ moventur, in deorum numero cen-
 sent: quos non tantum veritate, sed etiam verbis ip-
 sorum revincit (Cap. 5 et 6).

5° Quia solis, lunæ, ignis, aquæ, etc. simulacra
 humanum in modum firmanz consecrantque iis ma-
 nubias et rapinas suas, existimantes Deum amare,
 quiddid ipsi concupiscunt (Cap. 7).

OBJECTIO: *At ii ipsi dii majestatem suam sæpe ostendunt prodigiis, et somniis, et auguriis, et oraculis (Hic enumerantur multa miracula deorum).* — Ut causam horum miraculorum exponat, altius Lactantius narrationem orditur ab ipsa scilicet creatione rerum, de qua incipit disserere, cap. 9, in quo refutat errores philosophorum de mundo et ejus fabricatore Deo. Deinde persequitur historiam creationis, cap. 10, 11, 12, 13, immiscens identidem disputationculas cum philosophis, quæ ad creationem pertinent. Tertio diluvii historiam attingit, et originem errorum a Chami Hebræorumque defectione deducit, cap. 14. Quarto, crescente hominum malitia, Deum scribit misisse angelos ad tutelam generis humani in terram: quos cum pellexisset diabolus ad vitia, et mulierum congressibus inquinasset, fecisse eos diabolum suos satellites, qui autem ex his fuerunt pregnati, eos neque angelos, neque homines fuisse; atque ita duo facta esse genera dæmonum, unum cœlestes, alterum terrenum, atque hos esse immundos spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores; qui insidiis, dolis, erroribus omnia complent, qui insinuant se corporibus

hominum (Cap. 15), nocere tamen nemini possunt, nisi quem habent in sua potestate (Cap. 16). Eorum inventa esse astrologiam, aruspicinam, augurationem, oracula, necromantiam, artem magicam. Hos conari homines a cultura et notitia veræ majestatis avertere. Inde esse miracula, quæ cap. 7 commemorata sint. Nam cum dispositiones Dei præsentiant, inquit porro Lactantius, quippe qui ministri ejus fuerunt, interponunt se in his rebus, ut quæcumque a Deo vel facta sunt, vel fiunt, ipsi potissimum facere aut fecisse videantur, et quoties alicui populo vel orbi secundum Dei statum boni quid impendet, illi se id facturos vel prodigiis, vel somniis, vel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tributur.

OBJECTIO: *Cur ergo Deus hoc fieri patitur? — Respons.* Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia sint adversaria virtutibus; ut habeat alios quos puniat, alios quos honoret.

Atque hæc hactenus disputatio, quam altera parte, cap. 18, Lactantius repetit, sed generatim: cui subiungit gravem dehortationem a religionibus deorum, simulacrisque, cap. 19, et quid hactenus tractarit,

quod scilicet inveteratos errores depulerit, quidque porro tractaturus sit, exponit, cap. ult. 20.

Altera libri hujus pars est de Origine erroris, quæ non conjunctim, sed sparsim hoc libro traditur. Disserit autem de origine errorum in specie primum, deinde in genere. In specie de origine errorum in religione Romanorum: quod Romulo urbem condente, et pessimos quosque in urbem suam admittente, ex iis in senatum legerit eos, qui ætate alios anteibant, et patres appellavit, et hos patres ac pelitos senes decreta tulisse de religione, quibus nunc Romani serviant. Hortatur ergo, mutent animum, quia nemo, cum viverent, affinitate illos pastores dignos, judicasset (Cap. 6). Deinde quia oporteat in ea re maxime, in qua vitæ ratio versatur, sibi quemque confidere, suoque judicio ac propriis sensibus niti ad investigandam ac perpendendam veritatem (Cap. 7).

In genere omnium errorum duas esse causas dicit: defectionem Chami et posteritatis pii Noe a Deo (Cap. 14), et insidias diaboli (Cap. 16). SCUL-
TETUS.

LIBER SECUNDUS.

DE ORIGINE ERRORIS.

CAPUT PRIMUM.

Quod rationis oblivio faciat homines ignorantem veri Dei, qui colitur in adversis, et in prosperis contemnitur.

Quamquam primo libro religiones deorum falsas esse monstraverim; quod il, quorum varios dissimilesque cultus per universam terram consensus hominum stulta persuasionem suscepit, mortales fuerint, functique vita, divinæ necessitati morte concesserint; tamen ne qua dubitatio relinquatur, hic secundus liber fontem ipsum patefaciet errorum, causasque omnes explicabit, quibus decepti homines, et primi-

tus deos esse crediderint, et postmodum inveterata persuasionem in susceptis pravissime Religionibus perseveraverint. Gestio enim, Constantine Imperator, convictis inanibus, et hominum impia vanitate detecta, singularis Dei asserere majestatem, suscipiens utilius et majus officium revocandi homines a pravis itineribus, et in gratiam secum ipsos reducendi, ne se (ut quidam philosophi faciunt) tantopere despiciant, neve se infirmos, et supervacuos, et nihil, et frustra omnino natos putent. Quæ opinio plerosque ad vitia compellit. Nam dum existimant, nulli Deo nos esse curæ, aut post mortem nihil futuros, totos se libidinibus addicunt, et dum licere sibi putant,

VARIORUM NOTÆ.

Gestio enim, Constantine Imperator. Hæc duo postrema verba sunt in antiquissimo 900 annorum codice Regio, in alio item Reg., 7 Vaticanis, 2 Lipsiensibus, Balliol., Marm. et in editis Soubron., Fasitel. 1545, Gymn. 1555, Betul., Tornes., 2 Paris., Thomas., Thys., Gall., Spark., Cellar., Walch. At in Rhoanneo et Sangerm., Soubron., 2 Paris. multis, desunt. Regio-Puteanus habet in titulo ad *Constantinum Imperatorem*.

Convictis inanibus. Ita reposui ex mss. 6 Reg., quorum duo sunt veterrimi, 1 Lips., Em., Gat., Marm. et Vict. in marg., edit. Rom., 1470, Gymnic., Fasit., Torn., Thom., Is., Thys., Cellar., Walch., et sic legere malo cum eruditus vir Jo. Clerico in Arte Critic. P. m, S. I. c. 4, p. 44, Cellario et Walchio. Plane enim mihi persuasi pro in positum fuisse m; quod amanuensibus sæpe contigisse notum est. Nam legendum omnino videtur *inanibus*, nempe diis, qui rectius opponuntur *singulari Deo*, quam *manes*. 1 Clarom. habet, *convictis diis inanibus*; 1 Colb. prave, *conjunctis inanibus*; in 16 aliis mss. recent. et 5 editis est *convictis manibus*. Vide infra, l. iii, c. 50 *convictis philosophiæ disciplinis*, etc.

Vanitate detecta. Non male Goth. *vanitate defecta*. Bux. *Suscipiens.* Quædam editiones habent *suspiciens*, quod idem est.

Quidam philosophi. Hic perstringit Lactantius Epicureos.

Et nihil, et frustra. Ita restituimus ex mss. 7 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, 4 Colbert., Goth., Ult., Bonon. minus antiq., Em., Cantabrig., Brun., edit. Egnat., Paris. 1525, Fasit., Graph. In recentioribus, 2 Reg., 5 Lips., Cauc., Pen., Rostoch., Pal., 2 Clarom., Christ., 1 Colb., edit. Rom. 1470, Gymn., Betul., Tornes., Cellar., est, et nihil; quod abest a ms. 1 Bon. antiq. et editis quinque rec. In 1 Colb. et ad nihil, et frustra. Alicubi legitur *nihili pro nihil*, in quem locum notam habet sequentem Bune-mannus. — *Et nihili.* Merito Cellarius ex Lips. tribus et Betul. recepit: habent et mss. C. C. C. Reimm., Ultr., Cauc., Pal. et Tornes. Prius confirmo ex Laet., l. i, c. 11: *Qui sit et mortalis, et imbecillus, et nihili*; et l. vi, c. 22: *Insiptens, et ineptus, et nihili est.* Bux.

Nulli Deo. De hoc etiam in prioribus primi libri capitibus dictum est, ac rursus dicitur in opere de Ira Dei. Nulli refertur ad Curæ.

hauriendis voluptatibus stitenter incumbunt, per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt; ignorant enim quæ sit hominis ratio. Quam si tenere vellent, in primis Dominum suum agnoscerent, virtutem justitiamque sequerentur, terrenis figmentis animas suas non substernerent, mortiferas libidinum suavitates non appeterent: denique seipsos magni æstimarent, atque intelligerent plus esse in homine, quam videtur, cujus vim conditionemque non aliter possent retinere, nisi cultum veri parentis sui, deposita pravitate, susceperint. Equidem, sicut oportet, de summa rerum sæpenumero cogitans, admirari soleo majestatem Dei singularis, quæ continet regitque omnia, in tantam venisse oblivionem, ut quæ sola coli debeat, sola potissimum negligatur; homines autem ipsos ad tantam cæcitatem esse deductos ut vero ac vivo Deo mortuos præferant, terrenos autem sepultosque in terra ei qui fundator ipsius terræ fuit.

Et tamen huic impietati hominum posset venia concedi, si omnino ab ignorantia divini nominis veniret hic error. Cum vero ipsos deorum cultores sæpe videamus Deum summum et confiteri et prædicare, quam sibi veniam sperare possunt impietatis suæ? qui non agnoscent cultum ejus, quem prorsus ignorari ab homine fas non est. Nam et cum jurant, et cum optant, et cum gratias agunt, non Jovem aut deos multos, sed Deum nominant: adeo ipsa veritas,

A cogente natura, etiam ab invitis pectoribus erampit; quod quidem non faciunt in prosperis rebus. Nam tum maxime Deus ex memoria hominum elabitur, cum beneficiis ejus fruente, honorem dare divinæ indulgentiæ debent. At vero si qua necessitas gravis presserit, tunc Deum recordantur. Si belli terror infremuerit, si morborum pestifera vis incubuerit, si alimenta frugibus longa siccitas denegaverit, si sæva tempestas, si grando ingruerit, ad Deum confugitur, a Deo petitur auxilium, Deus, ut subveniat, orator. Si quis in mari, vento sæviante, jactatur, hunc invocat. Si quis aliqua vi afficitur, hunc potius implorat. Si quis ad extremam mendicandi necessitatem deductus, victum precibus exposcit, Deum solum obtestatur, et per ejus divinum atque unicum nomen hominum sibi misericordiam quærit. Numquam igitur Dei meminere, nisi dum in malis sunt. Postquam metus deseruit et pericula recesserunt, tum vero alacres ad deorum templa concurrunt; his libant, his sacrificant, hos coronant. Deo autem, quem in ipsa necessitate imploraverant, ne verbo quidem gratias agunt: adeo ex rerum prosperitate luxuria, ex luxuria vero, ut vitia omnia, sic impietas adversus Deum nascitur.

Quanam istud ex causa fieri putemus? nisi esse aliquam perversam potestatem, quæ veritatis sit semper inimica, quæ humanis erroribus gaudeat, cui unicum ac perpetuum sit opus offundere tenebras,

VARIORUM NOTÆ.

Hauriendis voluptatibus stitenter incumbunt. Ms. 1 Brun. et edit. Paris., 1525, *stientes*. Ms. 2 Colb. et 4 Clarom. *scienter*, prave. Genuina lectio *stitenter*, id est, avidè. Cicero Tuscul. 217, a. Nec *stitenter quid appetens*. Prudentius Cathemerin. iv, v. 88, *Stitenter haurire*. WALCH.

Dominum suum. Ita ms. Roban. et Sangermann., quod est rectius, quam *Deum suum*, ut habent vulgatae editiones.

Suavitates. Sic reposuimus ex ms. 2 Bonon. et 5 Reg., quorum duo sunt antiquissimi, Tax., 2 Lips., Goth., 1 Colb., 2 Clarom. In recentioribus mss. et in editis est *voluptates*.

Plus esse in homine. Id desumptum est ex Platoni Timæo et Cratyllo. Vide et Lactant. de Opificio Dei, c. 19 et 20.

Possent retinere. Ita restituimus ex mss. 1 Bonon. antiquiore, et 1 Clarom. In cæteris est, *posse retineri* in 1 Reg., *posset*.

Susceperint. Forte, *susciperent*.

Præferant. Rostoch. et Ultr. *anteferant*.

Sepultosque in terra ei. Ms. 1 Clarom. et recentes edd. septem addunt *præponant*; perperam, cum mox præcesserit verbum *præferant*.

Nominis. Heumannus credit legendum esse *numinis*. At non mutamus lectionem mss. et editorum.

Quem prorsus ignorari ab homine fas non est. Id est, qui ut prorsus ignoretur ab homine fieri non potest. Affirmavit enim errorem ab ignorantia divini nominis non venisse. Ad rem pertinet Tertull. Apolog. c. 17: *Hæc est summa delicti nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt*. BON.

Sed Deum nominant. Cypr. Idol. Van. cap. v: *Dici frequenter audimus: O Deus; et, Deus videt; et, Deo commendo; et, Deus mihi reddet; et, Quod vult Deus; et, Si Deus dederit. Atque hæc est summa delicti, nolle agnoscere quem ignorare non possis*. BON.

Debet. Sic restitui ex omnibus mss. et 4 add. in

14 impressis est *deberent*; sed male.

Si qua necessitas. Sic Lucret. l. 5:

... Rebus in arctis
Acrius advertunt animos ad religionem.

Optime Rivetus, in notis suis mss. ad hunc auctorem compertum est, optimos esse nos dum ægri sumus; unde recte optat Plinius, *ut tales esse sani perseveremus, quales nos futuros esse profitemur ægroti*.

Confugitur. Melius cum sequentibus cohereret ex cunctis pene mss. quam *confugiunt*, quod est duorum rec. mss. Reg. et editorum.

Potius. Sic restituo ex omnibus mss. et vet. editis Rom. In 14 editis recentioribus est *protinus*. Vide præcedentia.

Nomen. Ita reposui ex cunctis mss. et vet. editis Rom. et Crat. ac Graph. in margine; et apte quidem ad verba stipem mendicantium in nomine Domini. In omnibus fere editis est, *numen*.

Malis sunt. In rebus adversis. Lib. vi, cap. 25: *Etiā in malis gratias agat*. Cic. pro Cluentio, cap. 61: *Unum... in malis perfugium calamitatis*. BON.

Hos coronant. Simulacra deorum coronari apud Gentiles moris erat. Arnob. lib. vii: *Etiāne dñi seritis, coronis afficiuntur et floribus?* Vide etiam Clem. Alexand. *παιδαγ.* lib. ii, cap. 8. Tertullian., de Cor. Mil., cap. 7: *Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum, Jovem Diodorus post devictos Titanas. Dicit et Priapo tæniā idem, et Ariadnā sertum*. Plinius, lib. xvi, cap. 4, ait, antiquitus neminem, nisi deos, coronis ornari solitum; et lib. xxi, cap. 24: *Coronæ deorum honos erant, et Larium publicorum privatorumque*. Artemidor. lib. ii, Oneirocrit., cap. 34. Sed non solum dñi coronati, verum etiam illi qui sacris operabantur, imo vasa etiam ac victimæ, quarum cornua inaurabantur, etc. Ex HERALDO et ELMEN.

Offundere tenebras. Iterum, lib. ii, cap. 10: *Offundunt tenebras, veritatem caligine obducunt*. Ibid. *Erra-*

et hominum cæcare mentes, ne lucem videant, ne denique in cælum aspiciant, ac naturam corporis sui servent, cujus originem suo loco narrabimus; nunc fallacias arguamus. Nam cum cæteræ animantes pronis corporibus in humum spectent, quia rationem ac sapientiam non acceperunt, nobis autem status rectus, sublimis vultus ab artifice Deo datus sit, apparet istas religiones deorum non esse rationis humanæ, quia curvant cæleste animal ad veneranda terrena. Parens enim noster ille unus et solus, et cum fingeret hominem, id est animal intelligens et rationis capax, eum vero ex humo sublevatum ad contemplationem sui artificis erexit. Quod optime ingeniosus poeta (Ovid. 1 *Metam.*) signavit :

Pronaque cum spectent animalia cætera terram;
Os homini sublime dedit, cælumque tueri
Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.

Hinc utique ἀθροῶτων Græci appellarunt, quod sursum spectet. Ipsi ergo sibi renuntiant, seque hominum nomine abdicant, qui non sursum aspiciunt, sed deorsum: nisi forte id ipsum, quod recti sumus, sine causa homini attributum putant. Spectare nos cælum Deus voluit, utique non frustra. Nam et aves, et ex mutis pene omnia cælum vident; sed nobis proprie datum est, cælum rigidis ac stantibus intueri, ut religionem ibi quæramus, ut Deum, cujus sedes illa, quoniam oculis non possumus, animo contemplemur :

VARIORUM NOTÆ.

res... offundunt, lib. vii : *Tenebræ, quibus offundetur cælum*. De Ira, cap. 1 : *Quibus (tenebris) offusa est hominis cogitatio*. BUN.

Naturam corporis sui. Intelligit statum humani corporis rectum. Quod argumentum, ut hic, sic sæpe urget. In nonnullis secutus est Ciceronem, lib. 1 de Legg. cap. 9 : *Cum cæteras animantes abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad cælique, quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit*. L. II, de Nat. deor., cap. 56 : *Deus homines humo excitatos celos et erectos constituit, ut deorum cognitionem cælum intuentes capere possent*. BUN.

Cujus originem, etc. Hæc verba extant in antiquiss. Bonon. ms. et 1 Clarom. et in editis Thom., Is. Thys., Gall., Spark. et Walch. in cæteris desunt. Ea tamen retinenda sunt, tum propter elegantiam, tum quod apte congruunt cum re de qua hic agitur.

In humum. Heumannus recte iudicat delendum esse in, quod juxta Lactantii phrasim elegantius est.

Eum vero ex humo sublevatum, etc. Cum Thomasio, et ex mss. 9 Reg., 1 Bonon., antiq., 5 Colb., Ros-toch., Pal., Cantab., Cauc., Jun., Ultr., tribus Vaticanis, et ed. Rom. 1470, Genevensi, Torn., Soubr., Is., hunc locum ita legendum esse contendo, non, ut vitiose in editis plerisque, *enimvero ex humo sublevavit*: nullus sensus erit, si hæc lectio sit retinenda; et dicendum esset ideo hominem esse animal rationis capax, quia Deus, eum sublevavit ex humo, quod absurdum esse patet in cæteris animalibus, quæ etiamsi ex humo coustent, non tamen sunt rationis capacia. Ex GALLÆO.

Græci. Vide Platonem in Cratylo et in Timæo; tum etiam Philonem Judæum.

Nobis datum est... rigidis ac stantibus intueri. Dicitur, ut illa Claud., lib. 1, in Rufina. *Natura beatis omnibus esse dedit*; id est, natura omnibus concessit esse beatos. Horat. 1, Sermon., 4, 56 : *Dederim quibus esse poetis*; de Art. poet. 372 :

A quod profecto non facit, qui æs, aut lapidem, quæ sunt terrena, veneratur. Est autem pravissimum, cum ratio corporis recta sit, quod est temporale, ipsum vero animus, qui sit æternus, humilem fieri; cum figura et status nihil aliud significant, nisi mentem hominis eo spectare oportere, quo vultum et animum tam rectum esse debere, quam corpus, ut id, cui dominari debet, imitetur. Verum homines, et nominis sui, et rationis obliiti, oculos suos ab alto dejiciunt, soloque defigunt, atque timent opera digitorum suorum, quasi vero quidquam esse possit artifice suo majus.

CAPUT II.

B *Quæ fuerit prima causa fingendi simulacra; de vera Dei imagine, et ejus vero cultu.*

Quæ igitur amentia est, aut ea fingere quæ ipsi postmodum timeant, aut timere quæ finxerint? Non ipsa, inquit, timeamus, sed eos, ad quorum imaginem ficta, et quorum nominibus consecrata sunt. Nempe ideo timetis, quod eos esse in cælo arbitrari: neque enim, si dii sunt, aliter fieri potest. Cur igitur oculos in cælum non tollitis; et advocatis eorum nominibus, in aperto sacrificia celebratis? Cur ad parietes, et ligna, et lapides potissimum, quam illo spectatis, ubi eos esse creditis? Quid sibi tem-

Mediocribus esse poetis
Non homines, non di, non concessere columnæ.

Rigidis. Id est *rectis*. Lib. II c. 17 : *Hominem rigidum figuravit*. De Opif. c. 8 : *Hunc ad cæli contemplationem erexit*. BUN.

Quoniam. Sic ex mss. prope omnibus restituimus. In 4 recentioribus et in vulgatis est *quem*. Hæc tamen lectio non est inconcinna. In 1 Clarom. *quia*. Sed amplectimur potius mss. codices.

Sit. Ita omnes mss. et vet. edd. In 12 impressis legitur *est*.

Ut id, cui dominari debet, imitetur. Ita emendavimus ex mss. codicibus Regiis, Bonon. antiq., 6 Colb., Cauc., Jun., Ultr., Lips., Pal., Pen., Ros-toch., Tornes., Betul., Clarom., Cantabrig., Em., Brun., et vet. editis 3 Romanis, Venet. 1490, Paris. 1525, Graph., Betul., Antwerp. 1559, Is., Cellar. ac Genev. ad marg. In editis rec. octo est, *ne id, prave*. Legendum esse *ut id* asserit Isæus et textus ipse convincit, videlicet ut animus erigendo se ad cælum, imitetur statum corporis quod erectum est.

Quasi vero. Addidimus *vero* ex mss. codicibus et edit. Soubron. et Tornes. Quod tamen deest in vulgatis.

Igitur. Rohanneus codex legit *ergo*, quod idem est.

Non ipsa, inquit, timeamus, etc. Sic etiam Eusebius, præfat. lib. IV, refert hoc Gentilibus planum fuisse, imagines non esse deos. Verba ejus sunt : *Ὅτι μὲν οὖν οὐ θεοὶ ἄψυχὰ ἕσονται, προφανὲς καὶ αὐτοῖς*. Eandem exceptionem videsis apud Arnob. lib. VI, Origen. contra Cels., lib. VII, Augustin. in Ps. CXIII, Ex. GALLÆO.

Eorum nominibus. Sic reposuimus ex mss. et edit. Tornes. ac Soubron. quod venustius est quam *deorum*, ut in vulgatis cum vox *dii* mox præcesserit. —

Advocatis... nominibus. Sic omnes libri, id est, *invocatis*. Iterum infra, *Nomina precibus advocare*. Lib. II, cap. 5 : *Quibus quamque (stellam) nominibus, quibus precibus advocemus*. Lexica hunc significatum non observarunt. BUN.

pla? quid aræ volunt? quid denique ipsa simulacra, A quæ aut mortuorum aut absentium monimenta sunt? Nam omnino fingendarum similitudinum ratio idcirco ab hominibus inventa est, ut posset eorum memoria retineri, qui vel morte subtracti, vel absentia fuerant separati. Deos igitur in quorum numero reponemus? Si in mortuorum, quis tam stultus ut colat? Si in absentium, colendi ergo non sunt, si nec vident quæ facimus, nec audiunt quæ precamur. Si autem dii absentes esse non possunt, qui quoniam divini sunt, in quacumque mundi parte fuerint, vident et audiunt universa; supervacua ergo sunt simulacra, illis ubique præsentibus, cum satis sit audientium nomina precibus advocare. At enim præsentium non nisi ad imagines suas adsunt. Ita plane; quemadmodum vulgus existimat, mortuorum animas B circa tumulos et corporum suorum reliquias oberrare. Sed tamen postquam deus ille præsto esse cœpit, jam simulacro ejus opus non est.

Quæro enim, si quis imaginem hominis perægret constituti contempletur sæpius, ut ex ea solatium capiat absentis, num idem sanus esse videatur, si, eo reverso atque præsentis, in contemplanda imagine perseveret, eaque potius, quam ipsius hominis aspectu frui velit? Minime profecto. Etenim hominis imago necessaria tum videtur, cum procul abest; supervacua futura, cum præsto est: Dei autem, cujus spiritus ac numen ubique diffusum, abesse numquam po-

lest, semper utique imago supervacua est. Sed verentur, ne omnis eorum religio inanis sit et vana, si nihil in præsentis videant quod adorent, et ideo simulacra constituunt, quæ quia mortuorum sunt imagines, similia mortuis sunt; omni enim sensu carent. Dei autem in æternum viventis vivum et sensibile debet esse simulacrum. Quod si a similitudine in nomen accepit, quomodo possunt ista simulacra Deo similia judicari, quæ nec sentiunt, nec moventur? Itaque simulacrum Dei non illud est, quod digitis hominis ex lapide, aut ære, aliave materia fabricatur; sed ipse homo, quoniam et sentit, et movetur, et multas magnasque actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi, quod, si sentire simulacra et moveri possent, ultro adoratura hominem fuissent, a quo sunt expolita, quæ essent aut incultus et horridus lapis, aut materia informis ac rudis, nisi fuissent ab homine formata.

Homo igitur illorum quasi parens putandus est, per cujus manus nata sunt, per quem speciem, figuram, pulchritudinem habere cœperunt. Et ideo melior est qui fecit, quam illa quæ facta sunt. Et tamen factorem ipsum nemo suspicit, aut veretur: quæ fecit, timet, tamquam plus possit esse in opere, quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus: Simulacra, inquit, deorum venerantur, illis supplicant genu posito, illa adorant, illis per totum assident diem, aut astant, illis stipem jaciunt, victimas ex-

VARIORUM NOTÆ.

Quid sibi templa? Non est putandum hic loci a Lactantio interdictum esse omnibus, ne quem locum cultui divino consecrarent fideles, siquidem templorum nomine ædes tantum significet diis gentilium sacras, cum Christiani adeo illud verbum horrerent, ut locum in quo ad res sacras peragendas convenirent, ecclesiæ solum, aut conventiculi nomine signarent. SPARK. — Ecclesias jam a primis sæculis pro christianis exstructas, constat ex Lampridio, Flavio Vopisco, Tertulliano lib. de Idololatria, item ad uxorem lib. II, cap. 9; lib. de velandis Virginibus, c. 15, et alibi sæpe. Sed et Cyprianus, qui florebat anno 250 Ecclesiæ, sub nomine *Dominici*, mentionem egit libro de Operibus et Eleemosynis; denique ex edicto Diocletiani de diruendis ecclesiis, et comburendis christianorum libris, apud Eusebium, lib. VIII Histor., cap. 2 et 3, qui eam cladem deplorat; sicut et Arnobius in fine libri IV, et ipse Lactantius infra l. V. Videtur illum, lib. V, in fine, libro de Ira Dei, c. VIII, Ex Isæo.

Quid aræ volunt? Nempe in quibus Gentiles sacrificia diis facere consueverunt. Alias enim Christianis sua fuisse altaria satis constat ex Sacris literis. SPARK.

Fingendarum. De hoc vide S. Justinum in Parænetico. Vide etiam Sapient., cap. 15 et 14.

In quorum numero reponemus. Sexto casu. Lact. I. II, cap. 5; lib. III, c. 4; de Ira, c. 22. Ita quoque Cicero, lib. III de Nat. deor., cap. 9, et cap. 19 et 20; l. I de Orat., cap. 15. BUN.

Nomina. Heumannus putat legendum esse numina, sed contra fidem mss. et editorum.

Mortuorum animas, etc. Simile aliquid legimus apud Gregorium Nyssenum, tractatu de Anima et Resurrectione circa medium.

Oberrare. Gentiles enim existimabant nondum humatorum corporum animas in terris oberrare, donec sepulcro mandarentur mortuorum reliquiæ. — *Animas circa tumulos... oberrare.* Ammianus Marcell. l. XI, c.

c. 12: *Si qui per monumentum transisse vespere malivolorum argueretur indicis, ut veneficus, sepulcrorumque honores et errantium ibidem animarum ludibria colligans vana, pronuntiatus reus capite interibat.* Habent a Platone, ad quem provocat Origenes contra Cels. l. II, p. 97, ubi vide Spencerum, et lib. VII, p. 354. BUN.

Si quis imaginem. Senec. ep. 40, pr. *Si imagines nobis amicorum absentium jucundæ sunt, quæ memoriam renovant, et desiderium absentis falso atque inani solatio levant: quanto jucundiores sunt literæ, quæ vera amici absentis vestigia, veras notas afferunt.* BUN.

Ut ex ea. Mss. 20, et ex ea.

Et tamen hominis imago. Mss. Angl. et Lips. cum Rom. *Et tamen: non quod alii, et enim.* CELL.

Diffusum. Sic et Virgilius: *Jove plena sunt omnia.*

Inanis sit et vana. Mss. C. C. C. Emman., Cant., Cauc., Junt., Sublac., Rost., Ven. 1474, 72, utraque 78, 95, 97, Pier., Parrhas., Paris., Crat., *inanis sit et vacua.* Sic variant quoque l. VII, c. 6. Nihil tamen mutò. Vid. l. II, c. 4, c. 3, c. 47; lib. III, c. 4, ubi quoque *inanis et vanus* junguntur. BUN.

Sensibile. Id est, quod sensu non careat FRANCIVS.

Quæ nec sentiunt. Ita reposuimus ex ed. Soubr., Torn. et Thys. ac omnibus mss. præter Christ. et Ald. edit. in quibus est, *quæ nihil sentiunt.*

Homo. Qui scilicet ad imaginem Dei creatus est. Genes. I, vers. 26. Sed *quanto quisque major est,* ait Cicero de Officiis, lib. I, *tanto se submissius gerat.* Vide et S. Augustin. lib. XII de Civit. Dei, cap. 25.

Adoratura hominem fuissent, a quo. Sic restituimus ex cunctis pene mss. quod sequentibus magis respondet, quam lectio 2 Reg. rec. et edit., in quibus est, *adoratura homines fuissent, a quibus.* In 2 Bonon. est, *hominem fuissent, quo;* in 1 Colb., *ex quo.*

Suspicit. Ita emendavimus ex vetustissimis et optimis mss. 2 Reg., 2 Bonon., 3 Colb., Tornes., Gotb., 1 Clarom. et pluribus editis. In aliis est, *suscipit.*

dunt; et cum hæc tantopere suspiciant, fabros, qui illa fecere, contemnunt. Quid inter se tam contrarium, quam statuarium despiciere, statuam adorare, et eum ne in convictum quidem admittere, qui tibi deos faciat? Quam ergo vim, quam potestatem habere possunt, cum ipse, qui fecit illa, non habeat? Sed ne hæc quidem dare his potuit, quæ habebat, videre, audire, loqui, moveri. Quisquamne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse in simulacro dei, in quo ne hominis quidem quidquam est præter umbram? Sed hæc nemo considerat; infecti sunt enim persuasione, ac mentes eorum penitus fucum stultitiæ perbiberunt. Adorant ergo insensibilia, qui sentiunt; irrationabilia, qui sapiunt; exanima, qui vivunt; terrena, qui oriuntur e cælo. Juvat ergo, velut in aliqua sublimi specula constitutum, unde universi exaudire possint, Persianum illud proclamare,

O curvæ in terras animæ, et cælestium inanes!

Cælum potius intuemini, ad cujus spectaculum vos excitavit ille artifex vester Deus. Ille vobis sublimem vultum dedit; vos in terram curvamini: vos altas mentes, et ad parentem suum cum corporibus suis erectas, ad inferiora deprimitis, tamquam vos poeniteat non quadrupedes esse natos. Fas non est cæ-

A leste animal cum terrenis, in terramque vergentibus coæquari. Quid vos beneficiis cælestibus orlatis, pronique in humum vestra sponte procumbitis? Humi enim miseri volutimini, cum deorsum quæritis quod in sublimi quærere debuistis. Nam ista mortallium digitorum ludicra et fragilia segmenta, ex quolibet materiæ genere formata, quid aliud sunt, nisi terra, ex qua nata sunt? Quid ergo rebus inferioribus subjacetis? quid capitibus vestris terram superponitis? Cum enim vos terræ submittitis, humilioresque facitis, ipsi vos ultro ad inferos mergitis, ad mortemque damnatis, quia nihil terra inferius et humilium, nisi mors et inferi. Quæ si effugere velleitis, subjectam pedibus vestris terram contemneretis, corporis statu salvo: quod idcirco rectum acceperitis, quo oculos atque mentem cum eo, qui fecit, conferre possitis. Contemnere autem et calcare terram, nihil aliud est quam simulacra non adorare, quia de terra ficta sunt, item divitias non concupiscere, voluptates corporis spernere, quia opes et corpus ipsum, cujus hospitio utimur, terra est. Vivum colite, ut vivatis; moriatur enim necesse est, qui se suamque animam mortuis adjudicavit.

VARIORUM NOTÆ.

Illis stipem jaciunt. Stipes, Festo teste, est nummus signatus: cujus rei etiam indicio est, quod pecunia, quæ militibus datur, stipendium dicitur; et sponsio pecuniarum, stipulatio. HOSPINIANUS.

Fucum stultitiæ perbiberunt. Sic legunt tres vetustissimi et optimi mss. Reg. Cauc., Oxonienses, 1 Colbert., 1 Sorbon., 1 Clarom., Gat., et edd. Ald., Fasil., Thom., Is., Spark. et Walch., necnon Bonon. antiq. in quo, *perviderunt*; in Marm., *perhiberunt*, vitiose *h* pro *b*. In 18 mss. recentioribus est *succum*, sed in octo *perhiberunt*. Prima lectio retineri potest, inquit Gallæus, ut translatio a coloribus sit petita; panni enim fucis infici recte dicuntur, ut constat ex versibus illis apud Gellium, lib. xx, cap. 8:

Jam sensiles tapetes ebrii fucis,
Quos concha purpura imbuens venenavit;

quæ lectio magis placebat Antonio Augustino Ilerdæ episcopo. Magis tamen probarem aliam lectionem *succum stultitiæ*; quæ lectio melius convenit cum verbo *perbiberunt*. Verum hæc posterior probatur Michaeli Thomasio in notis ad hunc locum. — *Succum stultitiæ perbiberunt.* Habent *succum* alter Bon., nonnulli Vaticani., Tax., Pen., Jun., Emman., Ven. 1495, 97, Paris., Gymn., Parrh., Crat., Betul., Torn. et præferunt Thom., Gall., Cell., Walch., quia convenit cum *perbibendi* verbo. Sane sic sæpe Ovid. l. 13 *Metamorph.*, 944: *Vix bene combiberant ignotos guttura succos.* L. iv *Pont.* 4, i, *bibe succos.* De *Arte*, xxxi, 187: *Lana tot aut plures succos bibit.* De *Remed.* 257, *Sæpe bibi succos*; v. 508, *succos bibas.* Mss. Bonon. antiquiss., Reinm., Lips., Goth., Cauc., Cant., Ald. Gryph. *fucum* exhibent, quæ vox placet Ant. Augustino Ilerd. episc. Is. Heumanno, *ut sit translatio a coloribus, quibus panni inficiuntur.* Diversis locis Heinsius ad Ovid. monuit, *succus et fucus* in mss. confundi solere. BUN.

In... sublimi specula constitutum. Expressit Cyprian. ad Donatum, ed. Oxon. fol. 6: *O si possis in illa sublimi specula (male Basil. speculo) constitutus oculos tuos inserere secretis.* BUN.

Persianum. Scilicet Satyra II. Utitur Lactantius

Gentilium scriptorum testimoniis contra Gentes. Sic et S. Augustinus, lib. iv de *Civit. Dei*, cap. 30, utitur Varronis auctoritate. Vide Tertullianum in *Apologético*, cap. 11; et Arnobium lib. vi. Sed loco hujus carminis, *O curvæ*, etc., legitur in quibusdam manuscriptis et editis,

O curas hominum! o quantum est in rebus inane!

Hoc tamen in Persio nusquam legitur.

Artifex vester Deus. Sic legunt antiquissimi mss. Bon., Lips., Pal., Ultr., Jun., 2 Brun. et tres Vaticani. Probo rationem Thomasii, qui sic legendum asserit, eo quod primum locutus fuisset de Simulacris, quorum artifex est homo; nunc loquens ad homines de Deo, recte eum vestrum artificem appellat.

Ad parentem suum. Ita reposui ex vet. edit. Rom. et omnibus prope mss. In 4 rec. et in vulgatis est, *ad patrem suum.* — *Ad parentem suum.* Sic Bon., Tax., Pen., Angl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, et in marg. Tornes. 1587, 1613, recte. Lib. II, cap. 17: *Colamus... solius artificis parentisque nostri unicum numen*; lib. II, cap. 18. *Quem suus parens non humilem... sed... rectum... agnovit.* BUNEMAN.

In terramque vergentibus coæquari. Sic lego cum mss. veteribus 1 Bonon., 4 Reg., Cauc., 5 Vatic., 11 aliis, et editis quinque. At 2 Reg., 1 Colb., 1 Clarom., *adæquari*; ceteri vulgati cum mss. rec. octo, *versari*. Quam lectionem non ita probo, eo quod nullus non versetur cum terrenis: recte, dicit Thomasius, illi dicuntur cum bestiis coæquari, qui Deum ignorant, et terrenas res tantum appetunt. — *Cum terrenis... coæquari.* Confirmo ex lib. de *Ira*, cap. 7: *Nec, rationale animal cum mutis et irrationabilibus coæquavit.* Conf. lib. v, cap. 14. BUNEMAN.

Orbati. Ita restitui ex antiquissimis mss. 1 Bonon. et 2 Reg. itemque ex 15 aliis et ed. Is. At 12 scripti rec. et vulgati habent, *orbati*.

Possitis. Sic reposui ex vetustioribus et potioribus mss. Regio-Put. utroque Bononiensi, Tax. aliisque. In 12 rec. et in vulgatis est, *possitis*.

Mortuis. Scilicet simulacris.

CAPUT III.

*Quod Cicero aliique doctiores peccaverunt, non aver-
tendo populos ab errore.*

Sed quid prodest ad vulgus et ad homines imperi-
tos hoc modo concionari? cum videamus etiam doc-
tos et prudentes viros, cum religionum intelligant vani-
tatem, nihilominus tamen in iis ipsis, quæ dam-
nant, colendis nescio qua pravitate perstare. Intelli-
gebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent.
Nam cum multa dixisset quæ ad eversionem religio-
num valerent, ait tamen non esse illa vulgo dispu-
tanda, ne susceptas publicæ religiones disputatio
talis extinguat. Quid de eo facias, qui, cum errare
se sentiat, ultro ipse in lapides impingat, ut populus
omnis offendat? ipse sibi oculos eruat, ut omnes
cæci sint? qui nec de aliis bene mereatur, quos
patitur errare; nec de se ipso, qui alienis accedit
erroribus, nec utitur tandem sapientiæ suæ bono,
ut factis impleat, quod mente percepit, sed prudens
et sciens pedem laqueo inserit, ut simul cum cæteris,
quos liberare ut prudentior debuit, et ipse capiatur?
Quin potius, si quid tibi, Cicero, virtutis est, expe-
rire populum facere sapientem: digna res est, ubi
omnes eloquentiæ tuæ vires exerceas. Non enim ve-
rendum est ne te in tam bona causa deficiat ora-

atio, qui sæpe etiam malas copiose ac fortiter defen-
disti. Sed nimirum Socratis carcerem times, ideoque
patrocinium veritatis suscipere non audes. At mor-
tem ut sapiens contemnere debuisti. Et erat quidem
multo pulchrius, ut ob bene dicta potius, quam ob
maledicta morereris. Nec plus tibi laudes Philippicæ
afferre potuerunt, quam discussus error humani ge-
neris, et mentes hominum ad sanitatem tua disputa-
tione revocatæ.

Sed concedamus timiditati, quæ in sapiente esse
non debet. Quid ergo ipse in eodem versaris errore?
Video te terrena et manufacta venerari: vana esse
intelligis, et tamen eadem facis quæ faciunt ipsi,
quos ipse stultissimos confiteris. Quid igitur profuit
vidisse te veritatem, quam nec defensurus esses, nec
secuturus? Si libenter errant etiam ii qui errare se
sentiant, quanto magis vulgus indoctum, quod sem-
piti inanis gaudet, animisque puerilibus spectat
omnia? oblectatur frivolis, et specie simulacrorum
capitur, nec ponderare secum unamquamque rem
potest, ut intelligat nihil colendum esse quod oculis
mortalibus cernitur, quia mortale sit necesse est.
Nec mirandum est, si Deum non videant, cum ipsi
ne hominem quidem videant, quem videre se cre-
dunt. Hoc enim quod oculis subjectum est, non

VARIORUM NOTÆ.

Cicero. Scilicet in eximiis de Natura deorum li-
bris.

Ait tamen non esse illa. Ait in libro quodam de-
perdito. In Ciceronianis enim hodie non extat. CELL.

Quid de eo facias. Ita lego cum melioribus et anti-
quioribus mss. 6 Reg., 4 Colb., Lipsiensibus,
Goth., Em., Brun. In 8 rec., et in vulgatis est, *Quid
ei facies.*—*Quid de eo facies.* Præstat, inquit Cell. vul-
gato, *ei.* Est ei in Lips., Bon., Reimm., Sublac., Ven.
1471, 97, Rost., Paris., reliquis, nec contra indolem
Cic. et Lactantii. Hic lib. III, cap. 18: *Quid Ciceroni
faciemus?* Cap. 20: *Quid his facias, qui inconcessa
scrutari volunt?* Lib. V, cap. 12: *Quid iis facias, qui
ius vocant carnificinas?* Cicero pro Cæcina, cap. 11,
pr. *Quid huic tu homini facias?* BUNEMAN.

Ultro se ipse in lapides impingat. Recte duo Lips.
illud se, vulgo neglectum, interponunt, quod indoles
verbi impingendi reposcit. BUNEMAN.

Oculos eruat. De Opif. cap. 8 *Erutis et effossis ocu-
lis.* Probata locutio. Senec. cap. 7. *Suas. Eruentur
oculi tui.* Filius Sen. de Provid. 5. Justin. lib. V D
cap. 8. BUNEMAN.

Prudens et sciens pedem laqueo inserit. Ven. 1497.
vitiose, *prudens et sciens.* Pari elegantia lib. VI, cap.
12: *Prudens ac sciens in hos se laqueos induit.* Cic.
pro Marcello 5: *Ut prudens et sciens tamquam ad in-
teritum voluntarium.* Ubi Abramus plura. BUNEMAN.

Vires exerceas. Goth. Reimm. cum Sublac. Rost.
Ven. 1471, 72, utraque 78, et reliquis, *exeras,* id est,
exeras, ut Arnob. lib. 1, pag. 11: *Intestinas exse-
rant experianturque virtutes.* At præstat, *exerceas,*
quod quoque expressit ed. Paris. 1515. Ita solet
noster lib. III, cap. 16: *Sapientia, quo vim suam
exerceat;* lib. VII, cap. 4: *Vim suæ rationis exer-
ceat.* BUNEMAN.

Ne te in tam bona causa deficiat oratio. Locutio Ci-
ceroniana, quæ est optimorum mss. et editorum
multorum. Scripti 8. rec. et quinque impressi ha-
bent tibi.

Sed nimirum Socratis carcerem times. Hic Cicero-
nem exagitat Lactantius, quod veritatem, ne mortis
periculum adiret, noluerit Romanis declarare. Val.
Max., Xenophon et Diogenes Laertius referunt, quam
forti animo Socrates ab Atheniensibus damnatus,
portionem veneni e manu carnificis acceperit. Hanc
historiam refert Plato in Phæd.

Et erat quidem multo pulchrius. Sic legendum est
ex antiquo codice Bonon. cum quo 6 Reg., 6 Colb.,
quinque Vaticani, 2 Clarom. et Brun. concordant.
Et sane nisi copula illa, et, addatur, nulla potest
constare sententia. THOMASII. — Sic etiam habent
Cauc., Lips., Pal., Jun. Sic legit Is., Thysiann editio,
et antiquiss. an. 1490, ut et Betulefana. In 12
mss. deest quidem.

Philippicæ. Novem in M. Antonium Cicero scri-
pserat invectivas, quibus, ad imitationem Demosthe-
nis, Philippicarum titulum fecit. Atque hæc orationes
in causa fuerunt, cur ab Augusto Antonius mortem
Ciceronis exoraverit.

Revocatæ. Sic omnino recte mss. et Parrh., Ald.,
Crat., Gymn., Gryph., Betul., primæ Tornesiæ,
Thomasius et sequentes, ut cohæreant, *discussus...*
et... revocatæ. Eleganter vero dictum *mentes ad sa-
nitatem revocatæ,* id est, saniora, rectora consilia.
Sic Hirtius B. Alex. cap. 24: *Cives ad sanitatem re-
vocare.* BUNEMAN.

Hoc enim quod oculis subjectum est, etc. Hic Pla-
tonem sequitur Lactantius: Plato siquidem, in Alci-
biade hominis essentiam posuit in anima intellecti-
va. Attamen corpus non est tantum instrumentum;
verum est de essentia ipsius hominis, qui duabus
constat partibus, corpore scilicet atque anima intel-
lectiva: sed Lactantius denominationem facit a po-
tiori et digniori parte; anima enim est potissima
pars hominis, et ex illa elucet præcipuæ hominis
dignitates. Qui plura volet, consulat Isæum in notis
ad Lactantium. Has addidimus ad finem hujus volu-
minis.

homo, sed hominis receptaculum est; cujus qualitas et figura, non ex lineamentis vasculi quo continetur, sed ex factis et moribus pervidetur. Qui ergo colunt simulacra, corpora sunt hominibus carentia, quia se corporalibus dederunt, nec vident plus aliquid mente quam corpore; cum sit animi officium ea subtilius cernere, quæ acies corporalis non potest intueri. Quos homines idem ille philosophus ac poeta graviter accusat, tamquam humiles et abjectos, qui contra naturæ suæ rationem ad veneranda terrena se prosternant: ait enim (*Lucret., lib. vi de Natura rerum, v. 51*):

Et faciunt animos humiles formidine divum,
Depressosque premunt ad terram.

Aliud quidem ille, cum hæc diceret, sentiebat; nihil utique esse colendum, quia dii humana non curent.

Denique alio loco religiones deorum et cultus inane esse officium confitetur (*Idem, lib. v, ad finem*):

Nec pietas ulla est, velatum sæpe videri
Vertere se ad lapidem, atque omnes accedere ad aras,
Et procumbere humi prostratum, et pandere palmas
Ante deum delubra, nec aras sanguine multo
Spargere quadrupedum, nec votis nectere vota.

Quæ profecto si cassa sunt, non oportet sublimes et

excelsos animos avocari, atque in terram premi, sed nihil aliud quam cœlestia cogitare.

Impugnatae sunt ergo a prudentioribus falsæ religiones, quia sentiebant esse falsas: sed non est inducta vera, quia qualis, aut ubi esset, ignorabant. Itaque sic habuerunt, tamquam nulla esset omnino, quia veram non poterant invenire. Et eo modo inciderunt in errorem multo majorem quam illi qui falsam tenebant. Nam isti fragilium cultores, quamvis sint inepti, quia cœlestia constituunt in rebus corruptibilibus atque terrenis, aliquid tamen sapientiæ retinent, et habere veniam possunt, quia summum hominis officium, etsi non reipsa, tamen proposito tenent: siquidem hominum atque mutorum, vel solum, vel certe maximum in religione discrimen est. Hi vero quanto fuerunt sapientiores, quod intellexerunt falsæ religionis errorem, tanto facti sunt stultiore, quod esse aliquam veram non putaverunt. Itaque quoniam facilius est de alienis judicare, quam de suis; dum aliorum præcipitium vident, non prospexerunt quid ante suos pedes esset. In utraque igitur parte, et summa stultiitia invenitur, et odor quidam sapientiæ: ut possis dubitare, quos dicas potissimum stultiore, illosne qui falsam religionem suscipiunt,

VARIORUM NOTÆ.

Non homo. De hoc vide supra cap. 1, col. 255, nota.....

Corpora sunt hominibus carentia. Sic legendum est *hominibus* ex mss. 2 Bonon., 9 Reg., 5 Vatic., 5 Colb., Cauc., Tax., Pal., Pen., 1 Sorbon., Lips., Ultr., 1 Clarom., Em., Cantab., Brun. et ex pluribus editis; quæ vox idem sonat quod *animabus* in hæc Platonicorum sententia. In 4 mss. rec. et nonnullis editis est *animabus*; sed legendum *hominibus*, quod est multo elegantius juxta Thomasiū; hominis enim essentiam et rationem in anima statuit Plato.—*Corpora... hominibus carentia.* Lactantius audiatur de Opif. c. 1: *Corpus vas est... quo animus, id est homo ipse verus continetur.* Ibid. cap. 19: *Corpusculum... hominis receptaculum est*, lib. v, cap. 21: *Animus, in quo solo est homo, etc.* BUNEMAN.

Dederunt. Ita restitui ex edit. Is. et cunctis fere mss. In 2 Colbert., Cauc., Cantab. et in vulgatis est *dederunt*.

Acies corporalis. Lib. vii, cap. 15, *Quum mentis acies multo clarior... quam corporis.* Aciem de oculis dici frustra quidam negant. Ipse Cicero lib. v Fin., cap. 28: *Bonum incolumis acies, misera cæcitas.* BUNEMAN.

Velatum. Ms. 1 Bonon. antiq., *vulgatum.* Sed vera prior lectio; qui enim deos venerabantur, velato erant capite. Vide Plutarchum, ἐν Ποσειδωνίῳ; Plaut., Amphitr.; Virgil., lib. iii Æneid., v. 545.

Vertere se ad lapidem. Sic lego cum veteribus editis Rom., Torn.; Soubiron., ac omnibus mss. præter rec. Em., Cantab. et edit. 14, in quibus est, *vertier ad lapidem*, ut legitur apud Lucretium.—*Vertier ad lapidem.* Sic libri Lucretiani, atque Lucretio illud *vertier*, libro i, pag. et l. 2, 926, quoque usitatum. Præferenda igitur hæc Aldi, Crat., Gymn., Griph., Botul., Rost., Paris., Parrhas., Tornes. *vertere, se.* BUN.

Et procumbere. Sic mss. et edit. Rom., Crat., et Torn. In vulgatis, *nec procumbere.*

Avocari. Ita correxi ex cunctis ferme mss. et vet. editis. In 2 mss. rec. et editis, *advocari*; in Brun., *evocari.*—*Avocari.* Confirmamus ex ipso Lactantio, l. vi, c. 6: *Ut a cœlestibus avocatum terrenisque demersum... interficiant*; infra: *Neque fas est animam*

cœlestibus intentam bonis... ab immortalibus suis bonis avocari. BUNEMAN.

Et eo modo. Sic legendum esse cum Thomasio censo ex Bonon., Ultr., 2 Brun., aliisque mss., ut sensus sit, refutatis falsis religionibus et nulla certa constituta, eo tamquam modo et via quadam inductos esse reprehensores religionum, ut nullam esse dicerent, qui error gravior fuit quam eorum qui falsam sectabantur. Eodem autem modo, ut in 8 editis et impressis est, legi nullo modo potest; quia non eodem modo, neque eisdem rationibus aliquis efficitur contemptor religionum, vel sectator falsæ religionis, sed contrario modo, et plane repugnantibus rationibus. GALLÆUS.

Siquidem hominum atque mutorum, crimen est.... Vide infra hoc eodem libro, c. 9, lib. iii, c. 10; lib. de Ira Dei, c. 7. Hæc opinio a Pythagora in sua Metempsychosi manasse creditur: quam et Plato habuit, et de qua Plutarchus scribit, v Placitor., c. 20. Subit mirari Basilium in Homil. de Paradiso dicentem, bruta omnia fuisse inter se ante Adami lapsum concorditer viventia, quæque audirent inter se, et mutuo loquerentur sensate. Sed contra disserit S. August., lib. ii de Genesi ad litteram, c. 29. Denique soli homini rationem tributam esse docet Spiritus sanctus Psalm. xxxi: *Sicut equus et mulus, quibus non est intellectus.* et Psalm. xlii: *Comparatus est jumentis insipientibus.* Quod et ipse Lactantius asseruit libro de Ira Dei, cap. 7 et 15, et de Opificio Dei, cap. 2 et 3. Eam hæresim de brutis ratione participibus Philastrius tribuit Gnosticis et Manichæis. ISÆUS.

Facilius est de alienis. Respexit ad Terentii locum adductum a Lactantio, l. iii, c. 4; Senec., ep. 109: *Homines plus in alieno negotio videre, quam in suo*; Cic., lib. iii Tuscul., c. 50: *Proprium est stultiitiae aliorum vitia cernere, oblivisci suorum.* BUNEMAN.

Odor quidam sapientiæ. Id est, vestigium quoddam sapientiæ.—*Odor quidam sapientiæ.* Admodum amat hanc elegantem locutionem, lib. vi, cap. 12, *Quasi odore quodam veritatis retenti.* Ibid. c. 22: *Quem nec odor quidem virtutis attigerit.* Lib. vii, cap. 1: *Philosophi veritatem ita leviter odoratos, ut tamen unde eos*

an eos qui nullam. Sed (ut dixi) venia concedi potest imperiis, et qui se sapientes non esse fateantur: his vero non potest qui, sapientiam professi, stultitiam potius exhibent. Non sum equidem tam iniquus, ut eos putem divinare potuisse, ut veritatem per seipsos invenirent; quod fieri ego non posse confiteor. Sed hoc ab his exigo, quod ratione ipsa præstare poterunt. Facerent enim prudentius, si et intelligerent esse aliquam veram religionem, et falsis impugnantis, aperte pronuntiarent, eam, quæ vera esset, ab hominibus non teneri.

Sed moverit eos fortasse illud, quod si qua vera esset religio, exereret se ac vindicaret, nec pateretur esse aliud quidquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut a quo, et quemadmodum Religio vera opprimeretur; quod est divini sacramenti, et cælestis arcani. Id vero, nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei hæc est: imperiti et insipientes falsas religiones pro veris habent, quia neque veram sciunt, neque falsam intelligunt. Prudentiores vero, quia veram nesciunt, aut in illis, quas falsas esse intelligunt, perseverant, ut aliquid tenere videantur, aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorem, cum id ipsum maximi sit erroris vitam pecudum sub figura hominis imitari. Falsum vero intelligere, est quidem sapientiæ, sed humanæ. Ultra hunc gradum procedi ab homine non potest; itaque multi philosophorum religiones (ut docui) sustulerunt: verum autem scire divinæ est sapientiæ. Homo autem per seipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a Deo. Ita philosophi quod

summum fuit humanæ sapientiæ assecuti sunt, ut intelligerent quid non sit: illud assequi nequiverunt, ut dicerent quid sit. Nota Ciceronis vox est (*Lib. 1 de Natura deorum*): « Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. » Quod quia vires humanæ conditionis excedit, ejus officii facultas nobis est attributa, quibus tradidit Deus scientiam veritatis; cui explicandæ quatuor posteriores libri servient. Nunc interim falsa, ut cæpiamus, delectamus.

CAPUT. IV.

De Simulacris, ornamentisque templorum, et eorum contemptu, etiam ab ipsis Gentilibus.

Quid igitur majestatis possunt habere simulacra, quæ fuerunt in homunculi potestate, vel ut aliud fierent, vel ut omnino non fierent? Idcirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum;
Cum faber incertus, scammum faceretæ Priapum,
Maluit esse deum. Deus inde ego, furum aviumque
Maxima formido.

Quis non sit tanto hoc custode securus? Fures enim tam stulti sunt, ut Priapi tentiginem timeant; cum aves ipsæ, quas terrore falcis aut inguinis abigi existimant, simulacris fabrefactis, id est, hominum plane similibus, insidant, nidificent, inquinant. Sed Flaccus, ut satyrici carminis scriptor, derisit hominum vanitatem. Verum ille qui faciunt, seriatim se facere rem opinantur. Denique poeta maximus, homo in cæteris prudens, in hoc solo non poetice, sed aniliter desipuit; cum in illis emendatissimis libris etiam fieri hoc jubet:

VARIORUM NOTÆ.

odor ille sapientiæ tam suavis, tam jucundus afflaret, nullo modo senserint. BUNEMAN.

Concedi potest. Ita reposuimus ex omnibus prope mss. et nonnullis editis. Cæteri vulgati et duo mss. rec., posset.

Et qui se sapientes non esse fateantur. Sic legendum ex utroque Bononiensi, Regiis, Cauc., Tax., Lips., Pal. et editis Isæ., Thys., Gall., Spark., Cellar., ac negatio ponenda est ante esse, non immediate ante fateantur, sicut in nonnullis mss. et editis.

Potuisse. Ita restitui ex cunctis pene mss. et veteribus editis bene multis. In 7 scriptis totidemque editis rec., debuisse.

Ratione. Idem etiam docet Apostol., Epist. ad Roman., c. 1, v. 19, 20, 21, etc.

Esse aliquam veram religionem. Veram reposui ex 27 mss. veteribusque editis, tribus Romanis, Venet. 1490, Betol., Torn., Soubron., quibus deest religionem: quam vocem (absque veram) habent mss. 2 Bonon., Cauc., Rostoch., Jun., edit. Thom., Is., Thys., Gall., Spark. Utramque habent mss. Vatican. et Ultr., cum editis Ald., Fasit., Graph., Crat., Gymnic., Cellar., Walch. Et inducendam esse dictionem veram contendit Thomasius; quia etsi veram religionem ignorarent, tamen aliquam esse religionem intelligere potuerunt: ad hoc enim demonstrandum longa deinceps oratione utitur Lactantius.

Sacramenti. Id est mysterii. Aut intelligit sacras christianæ religionis caerimonias, aut æternæ sapientiæ mysterium, de qua Paulus I ad Corinth., cap. 11, vers. 7.

Id vero, nisi doceatur, etc. Adversus Socinianos militat hæc sententia, estque Apostolo conformis I

Cor., II, v. 14.

Ultra hunc gradum. Quia neque caro, neque sanguis potest Christum revelare, sed Pater qui in cælis est.

Quid non sit... quam quid sit. Ex Cic., lib. de Nat. deor., cap. 21., fin. Quid non sit citius, quam quid sit, dixerim. BUNEMAN.

Quid igitur majestatis possunt, etc. Vide de his disserentem in notis Isæum, et ipsomet Lactantium, lib. de Ira Dei, cap. 16, ubi ait eos, quibus persuasum est Deo placere justitiam, venerari eum precibus assiduis, et frequentibus votis, ei dona et sacrificia offerre, justis denique operibus eum demereri.

Ficulnus. Ficulnus proverbiali figura significat inutile et fragile. Ficulnus lignum omnino contemptibile et fragile. Cæterum hujusmodi figuras Priaporum in Gazophylacia sua retulerunt eruditi, quas etiam irriserunt poetæ veteres, ut videre est in antiquo libello, cui titulus est Priapeia, sive diversorum poetarum in Priapum Lusur.

Quis non sit, etc. Non est hemistichium horatianum, ut in quibusdam impressis existimatum apparet, sed prosa ipsius Lactantii ironice loquentis. Isæus.

Tentiginem. Prurigo veneris est, quo verbo et Virgilius et Horatius utuntur.

Insidant. Sic lego cum antiquioribus et potioribus mss. Reg., Bonon., 4 Colb. aliisque: in 4 Reg., 1 Colb., 1 Clarom. et omnibus fere editis, insidant; in aliis 5 Reg., 1 Colb., 1 Clarom., insidiant, prave.

In hoc solo. Ita restitui ex omnibus mss. et vet. edit. Rom. Vulgati habent solum; 1 Clarom., solummodo.

Et custos furum atque avium, cum falce saligna,
Hellespontiaci servet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta. Frangi enim, cremari, perire possunt. Nam et tectis vetustate labentibus sæpe comminui solent, et consumpta incendio dilabuntur in cinerem, et plerumque (nisi sua illis magnitudo subvenerit, aut custodia diligens sepeserit) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur insaniam est, ea timere, pro quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur? Quæ vanitas, aliquam ab his sperare tutelam, quæ tueri semetipsa non possunt? Quæ perversitas, ad eorum præsidia decurrere, quæ ipsa, cum violantur, inulta sunt, nisi a colentibus

A vindicentur? Ubi ergo veritas est? ubi nulla vis adhiberi potest Religioni; ubi nihil, quod violari possit, apparet; ubi sacrilegium fieri non potest.

Quidquid autem oculis manibusque subjectum est, id vero, quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis est alienum. Frustra igitur homines auro, ebo-re, gemmis deos excolunt et exornant; quasi vero ex his rebus ullam possint capere voluptatem. Quis usus est pretiosorum munerum nihil sentientibus? an ille qui mortuis? Pari enim ratione defunctorum corpora, odoribus ac pretiosis vestibus illita et convoluta, humi condunt, quæ deos honorant, qui neque cum fierent, sentiebant, neque cum coluntur, sciunt; nec

VARIORUM NOTÆ.

Et custos. Carmina sunt Virgillii in iv Georgicor. *Hellespontiaci.* Priapus colebatur apud Lampsacum, quæ Straboni urbs insignis est Hellespontii; unde Priapus et Lampsacenus, et Hellespontiacus dictus est. De quo vide Ovidium lib. vi Fastorum, et Lactantium cap. 21 libri 1.

Tutela. Emmenessio ad h. l. Virgillii, *tutela est imago.* Sed num ea vox præter insigne navale, ut Lact. lib. i, c. 11, dictum, id valeat dubito. Est igitur hic proprie *defensio*, ut ex infra hic apparet, ubi: *Quæ vanitas ab his sperare tutelam, quæ tueri semetipsa non possunt?* Arnob. l. ii, p. 89: *Dii certi certas apud vos habent tutelas, licentias, potestates,* etc. BUN.

Cremari, perire possunt. Sic cum editis Gymnic., Tornes., Soubr., Cellar., omnes mss. rotundius, quam duo rec. Reg. et cæteri editi, *cremari possunt ac perire*; in edit. Betul. est, *cremari, perire possent.*

Ea timere, pro quibus, etc. Non inconcinne notat Gallæus post Gronovium, rectius fore si deleatur vocula *pro*, et legatur, *ea timere quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur.* Sic apud Silium Ital. —

Extrema simul gentique urbiq; timebant.

Quibus timeantur. Cæteri scripti et editi, *pro quibus*, uti Celsus l. iii, c. 11, *pro quibus metuitimus.* BUNEMAN.

Sperare. Ita cum Cellario et Walchio lego ex omnibus mss. et edit. Paris. 1525, Crat., Gymnic., Torn., Soubr., Cellar., Waleh. In edit. Rom. 1470, Fasil., Egnat., Thom., Is., Thys., Spark., *spectare*; nec male. *Spectare, pro expectare,* forsitan genuina Lactantii lectio, qui frequenter verbis simplicibus utitur pro compositis, ut observo alias. — *Sperare tutelam.* Imitatur Cyprianum ad Demetrian. fol. 328: *Pudeat te, eos colere, quos ipse defendis. pudeat tutelam de iis sperare, quos tu ipse tueris.* Sæpe *sperare, spectare, expectare* in mss. confundi docui ad Epitom., cap. 64: *Ab his aliquod sperare præsidium.* Ad rem Conf. Lact. l. v, cap. 20. et Justin. Mart. Apol. 1 sect. 9, fin. et not. Grabii. BUN.

Quæ tueri semetipsa non possunt. Sic mss. antiquiores et meliores cum omnibus editis. Scripti recentiores 2 Regii, 4 Colbert., Em., Brun., *quæ tueri se nullo modo possunt.*

Ad præsidia decurrere. Ut *succurrere*, est opem ferre, sic *decurrere ad præsidia*, est opem, auxilium implorare. L. ii, c. 14, l. vi, c. 10, jungit: *ad alios decurrisse, præsidium implorasse.* BUN.

Excolunt et exornant. Unum alterum explicat. Vid. not. 6. cap. 15, ubi bis, *simulacra excolere.* Sic Cyprianus l. ii, ep. 2 ad Donatum: *Quum scieris te esse excolendum magis, te potius ornandum.* BUN.

Pari enim ratione defunctorum corpora odoribus, etc. Uncturam mortuorum in usu fuisse etiam apud

B paganos patet ex Plinio Secund. lib. v, Epist. 16: *Non possum exprimere verbis quantum animi vulnus acceperim, cum audivi Fundinum ipsum præcipientem, quod in vestes, margaritas, et gemmas fuerat irrogaturus, hoc in thura, et unguenta, et odores impenderetur,* Ex Ovid. iv Fast. :

Osculaque applicuit posito suprema feretro,
Atque ait: invito frater adempto, vale.
Arsurosque artus unxit.

et Apuleio Apol.: *Et si thus, et casiam, et myrrham, cæterosque id genus odores funeri tantum emptos arbitreris, cum et medicamento parentur et sacrificio.* Hic mos est antiquissimus, et ab Ægyptiis originem traxisse videtur. Sic enim Genes. c. ult.: *Præcepit (Joseph) servis suis medicis, ut aromatibus condirent patrem.* Vide etiam versum ultimum hujusce capituli. Quomodo autem hæc fierent, narrat Herodotus lib. ii, et Djod. Sicul. Bib. Hist. lib. ii, cap. 5. Apud Judæos etiam hunc morem obtinuisse constat ex Matthæi xxvi, vers. 10, etc., deinde ad Christianos pervenit. Tertull. de Idololatr.: *Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia, nobis quoque insuper ad solatia sepulturae usui sunt;* item Apol. c. 42. Nec solummodo ungi, verum etiam lavari solebant corpora mortuorum: hinc Virgil. Æneid. vi:

Corpusque lavant frigentis et unguunt.

Hic abluendi ritus etiam in primitiva Ecclesia obtinuit, ut constat ex Actorum cap. ix, v. 37, ubi legitur, Tabitham vita functam confestim lotam fuisse. Ex KIRCHMANNO.—Et hic mos etiamnum perseverat, non modo in omnibus fere monachorum ac monialium cænobiis, sed et vulgo in nonnullis provinciis ac diocesisibus, ut in Abrincensi, in Vascitanis et in Benearno erga mortuos laicos. De his plura disserimus in Itinerario nostro liturgico, gallice edito, Parisiis anno 1718. Ita JOANNES LE BRUN.

Ac pretiosis vestibus. Vestibus etiam mortuorum corpora induebant pagani. Quem morem sæpe deridet Lucianus *de luctu*, alludens ad veterum superstitionem existimantium mortuos in inferis rigere absque vestibus, et frigore confici; sed et Herodotus Musa v. Hæc erant Græcolorum deliria. Nam Romani, ut ex sequentibus patebit, alioversum respexerunt, vestibus involventes mortuos, quorum communem per totam adeo Italiam amictum fuisse togam, docuit nos Juvenalis Satyra 3:

Pars magna Italiæ, si verum admittimus, in qua
Nemo togam sumit nisi mortuus.

Et Martialis, lib. ix, Epigram. 58,

Et pallens toga mortui tribulis.

Apuleius, lib. 1 Florid.: *Nam illic quoque viderat hominem præsidere, hominem depugnare, togam quoque parari et voto et funeri; item pallio cadavera operiri et*

enim sensum consecratione sumpserunt. Non placebat Persio, quod aurea vasa templis inferantur, supervacuam putanti esse inter religiones, quod non sancitatis, sed avaritiæ sit instrumentum. Illa enim satius est Deo, quem recte colas, inferre pro munere.

Compositum jus, fasque animi, sanctosque recessus
Mentis, et incoctum generoso pectus honesto.

Egregie, sapienterque sensit. Verum illud ridicule subdidit: hoc esse aurum in templis, quod sint,

Veneri donatæ a virgine pupæ :

quas ille ob minutiæ fortasse contempserit. Non videbat enim, simulacra ipsa et effigies deorum, Polycleti, et Euphranoris, et Phidiæ manu ex auro atque ebore perfectas, nihil aliud esse quam grandes pupas,

VARIORUM NOTÆ.

philosophos. Cæterum toga illa fuit varia pro conditione eorum quibus funus fiebat. Nam in vulgo civium et tacito funere, vulgarem togam, quæ alba erat, usurpatam existimo. Et de hac capiendus Plutarchus in *Problem.* qui inter alias causas, cur fœminæ in luctu utantur albis vestibus, etiam hanc ponit, quod ipse mortuus sit hujusmodi veste indutus. Hujus ritus, qui hodieque apud Græcos etiam Christianos viget, meminit quoque Homerus *Iliad.*, de Patrocli funere. Pauperes tamen, et tenuioris fortunæ homines, non videntur elati in albis, monente Artemidoro, lib. II, cap. 3. At hos vilibus pannis fuisse involutos existimo, monitus ab Eusebio in *Chronicis: Cassius Severus, orator egregius, vigesimo quinto exilii sui anno summa inopia moritur, vix panno verenda contactus.* Nam alias cadavera in honestissima veste efferrî mos erat. Valer. Maximus lib. IV, cap. 5: *Ut fratrem germanum esse cognovit, multum ac diu convictio deos ob donum impiæ victoriæ insectatus, prope castra transtulit, et pretiosa veste opertum rogo imposuit.* Hieronymus in *Vita Paulæ: Cur mortuos vestros auratis obvolvitis vestibus?* Suetonius in *Nerone: cap. L: Funeratus est impensa ducentorum millium, stragulis albis auro intextis, quibus usus Kalend. Januarii fuerat.* Hinc qui publice magistratum gesserant, vel bello honorem sibi quesiverant, induebantur vestibus, quæ harum rerum indices essent (*Polybius, l. VI*), etc. Testantur id ipsum Livius l. XXXIV, et Valer. Max. lib. V, cap. 1. Non autem Romæ solum, sed et Lacedæmone honestiores elatos legimus. Apud Romanos vestium discrimen, non in viris tantum fuit observatum, sed et in matronis. Quarum enim filii magistratus curules gessissent, eas in honoratiore veste elatas patet ex *Propertio lib. IV, Eleg. ult.* :

Et tamen emerui generosos vestis honores.

In Oriente etiamnum perseverat mos deferendi ad sepulchrum, inhumandique christianorum corpora pretiosioribus suis vestibus induta; in Occidente sacerdotum et monach. tantum quotidianis.

Inferantur. Ms. Brun. et Latinus, *inferrentur*, non male.

Compositum. Vide *Pers. Satyr. 2*, sub finem. At *compositum jus*, est jus humanum scriptum et ratum; sicut *fas* est jus sacrum et religiosum.

Incoctum. Ms. 1 Bonon. antiq., in *cœtu*. — *Incoctum.* Plura nota ad lib. de *Ira* cap. 13, *In humidis incocta: male Goth., intactum.* BUNEMAN.

Ridicule. Ita reposui ex mss. veterissimis et optimis Bonon., Reg., 5 Colbert., 1 Clarom., Brun. In 1 Colb. rec. et in editis, *ridiculum*. Utraque lectio bona. In 1 al. Clarom., *ridiculose*.

Aurum in templis. Ita legendum esse censeo ex mss. Rest., Pal., 2 Brun., Cauc., Jun., Vet. aliisque multis,

A non a virginibus, quarum lusibus venia dari potest, sed a barbatis hominibus consecratis. Merito igitur etiam senum stultitiam Seneca deridet. Non, inquit, his pueri sumus (ut vulgo dicitur); sed semper. Verum hoc interest, quod majora nos ludimus. Ergo his ludicris, et ornatis, et grandibus pupis et unguenta, et thura, et odores inferunt: his opimas et pingues hostias immolant, quibus est quidem os, sed carens officio dentium: his peplos et indumenta pretiosa, quibus usus velaminis nullus est: his aurum et argentum consecrant, quæ tam non habent qui accipiunt, quam qui illa donarant.

Nec immerito Dionysius, Sicilia tyrannus, post victoriam Græcia potitus, deos tales contempsit, spolia-

B et plerisque editis. In edit. Thomas. et Thysii haud bene legitur *aureum*. GALLEUS.

Donatæ a virgine pupæ. Hoc pariter ex Persio desumptum est, *Satyræ 2*, cujus hi sunt versus integri:

At vos
Dicite, pontifices, in sacro quid facit aurum?
Nempe hoc, quod Veneri donatæ a virgine pupæ.

Pupæ igitur a virginibus pubertatem consecutis aut nupturis Veneri solitæ dicari, ut ab ephebis bullæ: quia in omni mutatione, insignia vel instrumenta vitæ anteactæ diis consecrare moris erat. Horatius:

Vetanius, armis
Herculis ad postem fixis, latet abditus agro.

Idem alibi:

Donasset jamne catenam
Ex voto Laribus quærebat.

Sic zonam virginalem suspendebant nupturæ, et multa testimonia. Pupa est. *παιγγόν*, unde *planguncula* apud Cicer. ad *Atticum*.

Polycleti, etc. Hi erant eximii statuarii. Polycleti mentio est apud Plinium libro XXXIV, Quintilianum et Ælianum de varia Historia. Vixit Polycletus circa Olympiadem LXXXVII. Euphranor Praxitelis æqualis, fuit et pictor et statuarius insignis, vixitque circa Olympiadem CIV; de eo fit mentio in eodem Plinii libro. Phidias vero non minus præstans, Atheniensis erat, vixitque circa Olympiadem LXXXII. De quo mentio est apud Plinium lib. XXXV. De hoc argumento vide etiam Tatianum in *Oratione adversus Græcos*.

Non bis pueri. Vetus proverbium est, de quo vide Erasmus.

D *Quidem os.* Alludit ad illud Davidicum: *Os habent et non loquentur*.

His peplos et indumenta pretiosa. Dii habebant sua velamenta atque amicula, quibus vestiebantur atque ornabantur. Sueton. in *Calig.*: *In templo simulacrum stabat aureum iconium, amiciebaturque quotidie veste quali ipse uteretur.* Eleganter Philo in *Explicat. Decalogi* observat, simulacrorum artifices sæpissime omnibus miseris conflictari, cum simulacra ab iis ficta et formata, purpura auro cæterisque pretiosis ornamentis decorentur. HERALDUS.—*His... indumenta pretiosa... his... argentum consecrant.* Parum abest, quin recipiam lectionem Bonon., *his... indumenta pretiosa consecrant, his... argentum conferunt*: nam præcedentibus singulis verba sua adjunxit. Conf. *Epist. c. 25.* BUNEMAN.

Quæ tam non habent. Iterum et eleganter plenius Bon., *quæ tam in usum non habent.* BUNEMAN.

Post. victoriam Græcia potitus. Græciam Ma-

vit, illisit: siquidem sacrilegia sua jocularibus etiam dictis prosequeretur. Nam cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxisset, laneum jussit imponi, dicens, ætate grave esse aureum, hyeme frigidum, laneum vero utrique tempori aptum. Idem auream barbam detrahens Æsculapio, incongruens et iniquum esse ait, cum Apollo pater ejus imberbis esset adhuc, ac lævis, priorem filium quam patrem barbatus videri. Item pateras, et exuvias, et parva quædam sigilla, quæ simulacrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat: et accipere se illa, non auferre dicebat; perquam enim stultum esse et ingratum, nolle accipere ab his ultro porrigentibus, a quibus bona sibi homines precarentur. Hæc ille fecit impune, quia rex et victor fuit. Quin etiam secuta est eum solita felicitas: vixit enim usque ad senectutem, regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur, quia homines sacrilegia vindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui vindices esse. At si humilis quispiam tale quid commiserit, huic præsto sunt flagella, ignes, equulei, cruces, et quidquid excogitare iratis et furentibus licet. Sed cum puniunt deprehensos in sacrilegio, ipsi de deorum suorum potestate diffidunt. Cur enim illis

A potissimum non relinquunt ulciscendi sui locum, si eos posse aliquid arbitrantur? Quin etiam putant illorum numine accidisse, ut prædones rerum sacrarum deprehensi tenerentur; et sæviunt non tam ira, quam metu, ne si deorum injuriam non vindicaverint, ipsos expetant pœnæ; incredibili scilicet vanitate, qui nocituros sibi deos putent ob aliena scelera, qui ipsis, a quibus violati spoliati que sunt, per seipsos nihil nocere potuerunt. At enim sæpe ipsi quoque in sacrilegos vindicaverunt: potest id vel casu accidisse, quod aliquando, non semper. Sed tamen paulo post, quomodo id acciderit, ostendam. Nunc interim quæro, cur illi tot et tanta sacrilegia in Dionysio non vindicaverunt, qui non furtim, sed palam deos ludibrio habuit? Cur hunc tam potentem sacrilegum a templis, a ceremoniis, ab imaginibus suis non arcuerunt? Cur etiam sacris rebus ablatis, prospere navigavit? quod joco ipse testatus est (ut solebat). Videtisne (inquit comitibus suis naufragium timentibus) quam prospera sacrilegis navigatio ab ipsis diis immortalibus tribuatur? Sed hic fortasse a Platone didicerat, deos nihil esse.

VARIORUM NOTÆ.

gnam, Italiae partem, a Dionysio subactam fuisse, Justinus ex Trogo tradidit, lib. xx, cap. 4 et 5, nec plura Diodorus Siculus l. xiv. At Cicero, ejus sacrilegium scripturus l. iii de Nat. deor., c. 34, dicit: *Cum ad Peloponesum classem appulisset, et in fanum venisset Jovis Olympii.* Nec vero cessat dubitatio, quia etiam Syracusis in parte Acradina Jovis Olympii templum fuit; Cic. in Verr. l. vi, c. 53. Cui propius est, illatum illud aureum amiculum vel a Gelone Siculo, ut Cicero habet d. l. vel ab Hierone fuisse, uti est apud Val. Max. lib. i, c. 4, et, in quo uterque consentiunt, conflatum ex manubiis Carthaginiensium. CELL.

Dionysius.... Jocularibus. Hæc omnia plenius Arnob., l. vi, p. 205. Ad. Perizon. ad Ælian. Hist. Var. 1, c. 20. Sic Justinus de Alexandro quodam, l. xxxix, c. 2: *Templo Jovis solidum ex auro victoriae signum tolli jubet, facietis joci sacrilegium circumscribens; nam victoriam commodatam sibi ab Jove esse dicebat.* Sic Brennus (Justin. lib. xxiv, c. 6) *scurriliter Jocat, locupletes deos hominibus largiri oportere, etc.* BUNEMAN.

Cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxisset. Hoc enim ornat ex manubiis Carthaginiensium tyrannus Gelo, ut ait Cicero. Sed de hoc joculari facto et facietis verbis, vide Valerium Maximum libro 1, cap. de Neglecta religione. De hoc et aliis similibus vide Epiphanium in Anchorato, Clementem Alexandr. in Protreptico, Arnobium libro vi, ac Ciceron. lib. viii, de Nat. deor. — *Amiculum habent.* Mss. 2 Reg., Brun., edit. Rom. 1470, Paris., Ald., Crat., Graph., Is., Walch., *Amictum*; 4 Clarom., *amictulum*.

Auream barbam detrahens Æsculapio. Vide Cicero. et Valer. dd. ll.; Æsculapius autem barbatus sangebatur, senilis prudentiæ, medico necessariæ, significandæ causa. Phallicus poeta Carm. 36.

Intonsa semper Æsculapio barba est. CELL.

Imberbis... adhuc. Ita idem Apollo Horatio l. iv Carm., c. 6, dicitur *lævis*. Minuc. Felicem noster sequitur c. 24: *Apollo tot ætatibus lævis, Æsculapius bene barbatus, etc.* BUNEMAN.

Lævis. Bene restitutum ex ms. 1 Clarom. et edit. Fasit., Torn., Soubron., Thomas., Cellar., Walch., Sex alii scripti cum 4 editis habent *lævis*; 5 Reg., 4

Colb., 1 Clarom., Brun. et edit. Rom. 1470, *lævis*.

Pateras, et exuvias, et parva... sigilla. Eadem Tullius l. iii de Nat. deor., cap. 34, quem consule. Ipse *Victorias, pateras, coronasque vocat, quæ simulacrorum porrectis manibus sustinebantur.* CELL. — *Parva... sigilla.* Conf. not. ad l. vii, c. 3, *Tamquam sigilla, etc.*

Protentis manibus. Sic recte secunda 1478. Vitiose prima 78, *potentis*. Sublæc., Rost., Ven. 93, 97, *portentis*. Cic. lib. iii de Natura deor. c. 34; et Val. Max. l. i, est. 3: *Porrectis manibus, quod est, protentis, a protendo.* BUNEMAN.

Regnumque per manus... tradidit. Lib. de Mort. Persec., c. 24. Sic Livius l. i, c. 3: *Aventino regnum per manus tradidit.* BUNEMAN.

Non poterant. Mss. 4 Colb. et Brun., *non potuerunt*.

Oportuit. Pro oportuisset, ut lib. vi, cap. 24, *Potuit (pro potuisset) esse verus Dei cultor, si quis... monstrasset, l. de Mort. Persec. cap. 27: In fuga opprimi facile potuit, si quispiam sequeretur.* BUNEMAN.

Equulei. Figuram et descriptionem equulei Piteiscus ad Curt. l. vi, c. 10, not. 19, exhibuit. Conf. Cuper. ad l. de Mort. Persecut. cap. 23. BUNEMAN.

Quum puniunt. Eadem lib. v, cap. 20. Quæ licet sæpius urgeant Patres, e. g. Cyprianus ad Demetr., c. 12, fol. 528; Arnob. l. i, p. 11, recte tamen monet Heraldus ad Arnob. l. i, p. 18, sq. non hæc vera esse ἀπὸς, quia Deus vult impietatem ab hominibus etiam puniri. BUNEMAN.

Illis potissimum non. Melius fere Goth. Reimm. et Lips. tert: *Cur enim non ipsis potissimum relinquunt?* BUNEMAN.

Ipsos expectant pœnæ. Mss. 5 Colb., Jun., Rostoch., 1 Clarom. et edit. Rom. 1470, *ipsos expectant pœnæ*; 4 Colb. et 4 Clarom. a secunda manu, *exponant*. Scripti 1 Bon. antiq. et Cauc. habent, *in ipsos expetant pœnæ*. Quæ lectio placeret Isæo, si scriptum fuisset, *pœnas*.

Putent ob aliena scelera. Mss. 4 Colbertini et edit. Rom. 1470, *putant*.

Comitibus suis. Vide apud Cicero. in fine lib. iii de Natura deorum.

Platone. Quem diu secum habuit Dionysius, ut patet tum ex Laertio, tum ex epistolis Platonicis.

Quid Caius Verres? quem Tullius, accusator ejus, eidem Dionysio, et Phalaridi, et tyrannis, omnibus comparat. Nonne omnem Siciliam compilavit, sublatis deorum simulacris, ornamentisque sanorum? Otiosum est persequi singula. Unum libet commemorare (*Vid. Verrin. IV*) in quo accusator omnibus eloquentiæ viribus, omni denique conatu vocis et corporis deploravit, de Cerere Catinensi, vel Ennensi; quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi ejus secreta penetralia viris nefas esset; alterius antiquitas tanta, ut omnes historiæ loquantur ipsam deam fruges in Ennæ solo primum reperisse, filiamque ejus virginem ex eodem loco raptam. Denique Gracchanis temporibus, turbata republica et seditionibus et ostentis, cum repertum esset in carminibus Sibyllinis antiquissimam Cererem debere placari, legati sunt Ennam missi. Hæc igitur Ceres vel religiosissima, quam videre maribus ne adorandi quidem gratia licebat, vel antiquissima, quam Senatus Populusque Romanus sacrificiis donisque placaverat, ex arcanis et vetustis penetralibus, a Caio Verre, Immissis latronibus servis, impune sublata est. Idem vero cum affirmaret se a Siculis, ut causam provinciæ susciperet, oratum, his verbis usus est: « Sese jam ne deos quidem in suis urbibus, ad quos confugerent, habere; quod eorum simulacra sanctissima C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: » quasi vero si Verres ex urbibus delubrisque sustulerat, de cælo quoque sustulerat. Unde apparet istos deos nihil habere in se amplius quam materiam de qua sunt fabricati. Nec immerito ad te, C

Marce Tulli, hoc est, ad hominem, Siculi confugerunt; quoniam triennio sunt experti deos illos nihil valere. Essent enim stultissimi, si ad eos ob defendendas injurias hominum confugissent, qui Caio Verri nec pro seipsis irati esse potuerunt. At enim Verres ob hæc facinora damnatus est. Non ergo dii vindicaverunt, sed Ciceronis industria, qua vel defensores ejus oppressit, vel gratiæ restitit. Quid, quod apud ipsum Verrem non fuit illa damnatio, sed vacatio? ut quem admodum Dionysio deorum spolia gestanti dii immortales bonam dederant navigationem, sic etiam Verri bonam quietem tribuisse videantur, in qua sacrilegiis suis tranquille frui posset. Nam frementibus postea civilibus bellis, sub obtentu damnationis ab omni periculo et metu remotus, aliorum graves casus et miserabiles exitus audiebat, et qui cecidisse solus universis stantibus videbatur, is vero universis cadentibus solus stetit, donec illum et opibus sacrilegio partis et vita satiatum, ac senectute confectum, proscripio triumvralis auferret, eadem scilicet quæ Tullium violatæ deorum majestatis ultorem. Quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimum exitum sui accusatoris audivit; diis videlicet providentibus, ut sacrilegus ac prædo ille religionum suarum, non ante moreretur quam solatium de ultione cepisset.

CAPUT V.

Quod solus omnium creator Deus est colendus, non vero elementa, nec corpora caelestia: Refelliturque Stoicorum sententia, qui stellas et astra deos putant.
Quanto igitur rectius est, omissis insensibilibus et

VARIORUM NOTÆ.

Accusator. Cic. in Verr., act. vi, in fine.

Catinensi. Ita reposui ex mss. codicibus, et vet. editis Rom. 1468, 1470. Dicitur etiam a Pomponio Mela *Catina*; a Cicerone *Catina* vel *Catine*, act. vi in Verrem in fine; et Silio lib. xiii. Multi editi habent *Catanensi*. *Catina* vero nunc est *Catana* ad radicem Ætnæ montis, a cujus conflagratione multum passa est his ultimis temporibus.

Ennensi. *Enna*, Enna, urbs in mediotullio Siciliæ, etiam Strabonis et Melæ testimoniis, Cereris cultu nobilis. Sic etiam apud Claudianum et Silium Italicum Ceres Ennea nominatur.

Alterius tanta fuit religio. Alterius, Catanensis. De religione ejus Cic. d. I. cap. 45. CELL.

Gracchanis temporibus. Cum Tiberio Graccho occiso, magnorum periculorum metus ex ostentis portenderetur. Ex Cicerone de Clar. or. c. 45. CELLAR. — De his seditionibus Ennensibus vide Livium Decad. IV.

Ceres. De Cereris cultu vide supra libro I, cap. 21.

Caio Verre. Cneio Pompeio primum et M. Crasso Coss. Caius Verres perfunctus quæstura, legatione, prætura urbana, cum eam per triennium tenuisset, atque in ea fuisset libidinose, avare, crudeliterque versatus, repetundarum reus a Siculis postulatus est. Extant 7 Ciceronis contra Verrem orationes. Sed quod ad præsens negotium attinet, sexta præ cæteris legenda est. Scribitur historia etiam a Valerio lib. I, cap. 1.

De cælo quoque sustulerat. Sic restitui ex veteribus editis, cunctisque mss. dempto uno Colbertino, cui

est sustulerit. In 12 impressis legitur *sustulisset*.

Ad te, Marce Tulli, hoc est, ad hominem. Sic legitur in antiquis mss. Bonon.; in editis quibusdam legebatur: *Ad te, Marce Tulli, hoc est ad te ipsum hominem*, quod minus recte est propter inutilem repetitionem, ut monet Thomasius.

Potuerunt. Ita restitui ex mss. omnibus et editis Rom. 1470. Paris., Crat., Torn., Soubron., Cellar. In Ald. 1515, est, *poterunt*; in cæteris vulgatis, *poterant*.

Damnatus est. Quadragesies enim sestertium abstulerat, teste Cicer., Plut., auctore, interprete Budæo, tricies sestertium: id est, septuaginta millia aureorum coronatorum, computante eodem Budæo.

Qua vel defensores. Ms. i Bon. antiq. et edit. Walch., *quæ*: Jun. et ed. Ald. Paris., Graph., *quia*; edit. Rom. 1468, *qua vel deprehensores*.

Qui cecidisse. De triumvirorum proscriptione lege Eutrop. lib. vii; Appianum lib. iv; Plut. in Antonio, Flor. lib. iv, cap. 5; Oros. lib. vi, cap. 18; Velleium Patere. lib. II et alios. Nuspiam tamen, quod ego sciam, de Verre mentio fit. Forsan id legerat Lactantius in scriptis quibusdam deperditis.

Stantibus. Id est, salvis. Exprimi Ciceronem lib. VI ad Famil. ep. 6. BUNEMAN. — *Universis stantibus.* Sic lego cum edit. Torn., Soubron., Walch. cunctisque mss. præter 2 rec. Reg. et 14 edit. in quibus est, *omnibus stantibus*.

Quanto igitur rectius est. Mss. i Bonon. antiq., i Clarom. et Cotton. habent: *Quanto igitur honestius et rectius est*.

vanis, oculos eo tendere, ubi sedes, ubi habitatio est Dei veri; qui terram stabili firmitate suspendit; qui cœlum distinxit astris fulgentibus; qui solem rebus humanis clarissimum, ac singulare lumen, in argumentum suæ unicæ majestatis accendit: terris autem maria circumfudit, flumina sempiterno lapsu fluere præcepit.

Jussit et extendi campos, subsidere valles,
Fronde tegi silvas, lapidosos surgere montes.

Quæ utique omnia non Jupiter fecit, qui ante annos mille septingentos natus; sed idem:

Ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui vocatur Deus, cujus principium, quoniam non potest comprehendi, ne quæri quidem debet. Satis est homini ad plenam perfectamque prudentiam, si Deum esse intelligat: cujus intelligentiæ vis et summa hæc est, ut suspiciat et honorificet communem parentem generis humani, et rerum mirabilium fabricatorem. Unde quidam hebetis obtusique cordis, elementa, quæ et facta sunt et carent sensu, tamquam deos adorant. Qui cum Dei opera mirarentur, id est cœlum cum variis luminibus, terram cum campis et montibus, maria cum fluminibus et stagnis et fontibus, earum rerum admiratione obstupescunt, et ipsius artificis obliti, quem videre non poterant, ejus opera venerari et colere cœperunt; nec umquam intelligere quiverunt, quanto major quantoque mirabilior sit, qui illa fecit ex nihilo. Quæ cum videant divinis legibus obsequentiâ commodis atque usibus

hominis perpetua necessitate famulari, tamen illa deos existimant esse; ingrati adversus beneficia divina, qui Deo et patri indulgentissimo sua sibi opera prætolerunt. Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant? cum etiam philosophi Stoicæ disciplinæ in eadem sint opinione, ut omnia cœlestia, quæ moventur, in deorum numero habenda esse censeant; siquidem Lucilius Stoicus apud Ciceronem sic loquitur: « Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam in tam variis cursibus in omni æternitate convenientiam temporum, non possum intelligere sine mente, ratione, consilio; quæ cum in sideribus esse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. » Item paulo superius: « Restat, inquit, ut motus astrorum sit voluntarius; quæ qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. » Nos vero et quidem constanter negamus, ac vos, o philosophi, non solum indoctos et impios, verum etiam cæcos, ineptos delirosque probamus, qui ignorantiam imperitorum vanitate vicistis. Illi enim solem et lunam, vos etiam sidera deos putatis.

Tradite igitur nobis stellarum mysteria, ut aras et templa singulis erigamus; ut sciamus quo quamque ritu, quo die colamus, quibus nominibus, quibus precibus advocemus; nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles, tam minutos deos acervatim colere debemus. Quid quod argumentum illud, quo colligunt universa cœlestia deos esse, in contrarium

VARIORUM NOTÆ.

Ubi sedes. De hac Lactantii sententiâ vide Plutarch. de Placitis Philosophorum lib. 1, cap. 6.

Qui terram stabili. Philo Judæus libro de Mundo quærit, quæ sit basis universi; tandem colligit eam esse legem et decretum æterni Dei: huc referas psalm. cxxviii, vers. 6.

Terram... suspendit. Lib. iii, cap. 3: *Quibus fundamentis terra librata aut suspensa sit.* BUN.

In argumentum, etc. Similia leguntur apud S. Augustin. lib. de Genesi ad litteram.

Maria circumfudit. Ita legunt omnes mss. et vulgati, præter 4 rec. edit. quibus est, *circumfundit.*

Jussit. Hæc ex Ovid. initio 1 Metamorph.

Qui ante annos mille septingentos natus. Ms. Christ. *Qui post annos mille,* etc. Utraque lectio bona, quæ idem significat. Lactantio enim familiare est, cum de tempore agitur, *ante* usurpare pro *post*, ut in lib. iv. Divin. Institutionum, cap. 10: *Ante diem decimum calendarum Aprilium Judæi Christum cruci affixerunt;* in libro autem de Mortibus persecutorum, cap. 2, initio: *Post diem decimum calendarum Aprilium,* etc. ut ibi fusius demonstrabimus, et in Dissertatione de hoc ipso libro.

Ille opifex. Ovidius ubi supra paulo post.

Usibus hominis. Mss. 5 rec. Reg. et editi habent, *usibus hominum*: at 6 Reg. quorum duo sunt antiquissimi, 2 Colbert., 2 Clarom., *hominis*, unde factum est *humanis* in rec. 2 Reg., 4 Colb., Em., Christ.

Famulari. Sublac. et Ven. prima 1478, prave, *familiari*, ubi recte mss. et Rost., Ven. 1471, et secunda 78, 93, 97, et aliæ, *famulari*. De Ira lib. xxiii, c. 21, *terrenis... famulari.* BUN.

Qui Deo et patri indulgentissimo sua sibi opera prætolerunt. Ita cum editis Rom. 1468 et 1470, Is. et sex recentioribus impressis antiquiores et potiores mss. 2 Bon., Reg., Tax., Jun., Pen., 6 Colb., Lips.,

Pal., Brun. et 2 Clarom., nisi quod in uno Clarom. et 1 Reg. rec. deest *et*, sicut in sex editis ms. Cauc., *qui Deo Patri indulgentissimo suo, sua sibi opera*: antiquæ enim editiones *suus* et *ille* promiscue usurpabant.

Lucilius. Hoc ex Cicerone desumptum est lib. ii de Nat. deor. num. 54, ubi reprehenduntur ii qui sideribus divinitatem tribuunt. Clinias etiam apud Platonem lib. x de Legibus, soli, lunæ et sideribus animam tribuit. Ita scriptum reperio in mss. 9 Reg., 2 Bonon., Tax., Pen., 6 Colb., 2 Clarom., Em., Cantabrig., Brun. in editis Gymnic., Betul., Torn., Soubron., Is., Cellar., Walch. et apud Ciceronem ipsum. Scripti Lips., Jun., Bodl., Cotton., edit. Rom. 1470, et Crat. habent, *Lucillius*; editi 7, *Lucillus*.—*Lucilius Stoicus.* Cicero lib. 1, de Nat. deor. cap. 6: *Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Græcis compararetur.* CELL.

In tam variis. Addita præpositio in ex omnibus mss. et cunctis fere editis: deest in 5 vulgatis rec.

Restat. Hoc ex Cicerone, ibid. n. 44.

Verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Plato in Cratylō. Similiter stoici, ut Posidonius apud Stobæum. S. August. l. iv de Civ. Dei, cap. 11: *Dicunt (stoici) omnia sidera partes Jovis esse, et omnia vivere, atque rationales animas habere; et ideo sine controversia deos esse.* VOSSIIUS.

Illi enim solem et lunam. Variis gentibus mos fuit, Solem et Lunam adorare. De Persis Herodotus in Clío: *Sacrificant et Soli, et Lunæ, et Telluri, et Igni, et Aquæ, et Ventis: his enim solis ut sacrificent, antiqua obtinuit consuetudo.* Idem, de Libyæ populis, in Melpomene: *Sacrificant Soli et Lunæ solis, quibus omnes Libyæ populi solent immolare.* SCHEDIUS.

valet. Nam si deos esse idcirco opinantur, quia certos et rationabiles cursus habent, errant. Ex hoc enim apparet deos non esse, quod exorbitare illis a præstitutis itineribus non licet. Cæterum si dii essent, huc atque illuc passim sine ulla necessitate ferrentur, sicut animantes in terra, quarum quia liberæ sunt voluntates, huc atque illuc vāgantur, ut libuit, et quo quamque mens duxerit, eo fertur. Non est igitur astrorum motus voluntarius, sed necessarius, quia præstitutis legibus officiisque deserviunt. Sed cum disputaret de cursibus siderum, quos ex ipsa rerum ac temporum congruentia intelligebat non esse fortuitos, existimavit voluntarios esse, tamquam non possent tam disposite, tam ordinate moveri, nisi sensus illis inesset officii sui sciens. O quam difficilis est ignorantibus veritas, et quam facilis scientibus! Si motus, inquit, astrorum fortuiti non sunt, nihil aliud restat, nisi ut voluntarii sint; immo vero, ut non esse fortuitos manifestum est, ita nec voluntarios. Quomodo igitur in conficiendis itineribus constantiam suam servant? Nimirum Deus, universi artifex, sic illa disposuit, sic machinatus est, ut per spatia cœli divina et admirabili ratione decurrerent, ad efficiendas succedentium sibi temporum varietates. An Archimedes Siculus concavo ære similitudinem mundi ac figuram potuit machinari, in quo ita solem ac lunam composuit, ut inæquales motus, et cœlestibus similes conversionibus, singulis quasi diebus efficerent, et non modo accessus solis et recessus, vel incrementa diminutionesque lunæ, verum etiam stellarum, vel inerrantium, vel vagarum, dispares cursus orbis ille, dum vertitur, exhiberet? Deus ergo illa vera non potuit machinari et efficere quæ potuit solertia hominis imitatione simulare?

Utrumne igitur stoicus, si astrorum figuras in illo

ære pictas effectasque vidisset, suo illa consilio moveri diceret, ac non potius artificis ingenio? Inest ergo sideribus ratio ad peragendos meatus suos apta: sed Dei est illa ratio, qui et fecit, et regit omnia, non ipsorum siderum, quæ moventur. Nam si solem stare voluisset, perpetuus utique dies esset. Item, si motus astra non haberent, quis dubitet sempiternam noctem fuisse futuram? Sed ut diei ac noctis vices essent, moveri ea voluit: et tam varie moveri, ut non modo lucis ac tenebrarum mutux vicissitudines fierent, quibus laboris et quietis alterna spatia constarent; sed etiam frigoris et caloris, ut diversorum temporum vis ac potestas, vel generandis, vel maturandis frugibus conveniret. Quam solertiam divinæ potestatis in machinandis itineribus astrorum, quia philosophi non videbant, animalia esse sidera putaverunt; tamquam pedibus, et sponte, non divina ratione procederent. Cur autem illa excogitaverit Deus, quis non intelligit? Scilicet ne solis lumine decedente, nimium cæca nox tetris atque horrentibus tenebris ingravesceret, noceretque viventibus. Itaque et cœlum simul mira varietate distinxit, et tenebras ipsas multis minutisque luminibus temperavit. Quanto igitur Naso prudentius, quam illi, qui sapientiæ studere se putant, qui sentit a Deo lumina illa, ut honorem tenebrarum depellerent, instituta! Is eum librum, quo *Φαινόμενα* breviter comprehendit, his tribus verbis terminavit:

Tot numero, talique Deus simulacra figura
Imposuit cœlo, perque atras sparsa tenebras
Clara pruinosæ jussit dare lumina nocti.

Quod si fieri non potest, ut stellæ dii sint; ergo nec sol quidem, nec luna dii esse possunt, quoniam luminibus astrorum, non ratione differunt, sed magnitudine. Quod si hi dii non sunt; ergo nec cœlum quidem, in quo illa omnia continentur.

VARIORUM NOTÆ.

Rationabiles. Mss. Brun. *rationales*; et sic legere malebat Francius.

Exorbitare. Cyprian. lib. 1. ep. 12. *Exorbitans et a via veritatis exerrans.* BUN.

Passim. Id est, sine ordine, sine certis legibus, ut libuit: sicut omnia verba, contextus produunt. Noto ad l. II, cap. 6, et ad l. III, cap. 9. BUN.

Ut libuit. Ita omnes editi et mss. præter sex rec. in quibus est, *ut libet.*

Eo fertur. Mss. 2 rec., *feruntur.*

Non est igitur astrorum motus voluntarius. Veteres *moveri sidera* dicebant, cum *oriebantur* vel *occidebant*,

Officii... sciens. Ut J. II, cap. 14, *Rerum scios.* Epist. cap. 5, *rerum scientes.* BUN.

An Archimedes, etc. Cic. Tuscul. 1. Nam cum Archimedes, lunæ, solis, quinque errantium motus in sphaeram illignavit, effectit idem, quod ille qui in Timæo mundum ædificavit Platonis Deus, ut tarditate, celeritate dissimillimosque motus una regeret conversio: quod si in hoc mundo sine Deo fieri non potest, ne in sphaera quidem eisdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari. Jul. Firmic., lib. VI, cap. 5: *Hic est ille noster, cujus ingenio sphaera fabricata cœli lapsum et omnium siderum cursus exemplo divinæ imitationis ostendit.* Solinus cap. 21: *Hic domus Archimedis, qui juxta siderum disciplinam machinarius commentator fuit.* Nec tamen hac machina solum celebris fuit, sed aliis in obsidione Syracusarum ab omnibus celebratis. Item hydraulica machina quapiam, quam Tertull.

laudat cap. 14, lib. de Anima: *Specta, inquit, portentosissimam Archimedis munificentiam, organum hydrolicum dico, tot membra, tot partes, tot compagine, tot itinera vocum, tot compendia sonorum, tot commercia odororum, tot acies,* etc. BARTHUS. Hujus sphaeræ meminuit etiam Cicero lib. II de Natura deorum, et lib. V Tusculan. Questionum. Vide etiam Claudianum in Epigrammate de Archimede. — *Archimedes.* Apparet Lactantium respexisse ad Cic. lib. II de Nat. deorum, c. 36: *Archimedes arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaeræ conversionibus, quam naturam in efficiendis.* Add. c. 34. BUNEMAN.

Inæquales motus. De his vide Plinium, lib. II.

Conversionibus. Id est regressibus solis ab uno Tropico ad alium. Vide Plinium lib. XVIII.

Vel inerrantium. Hæc lectio est omnium mss. (dempto 1 Oxoniensi) et veterum 2 edit. Rom., Venet., 1490, ac Betul., Is., Spark., Cellar., Valeh., id est, fixarum. Edit plures habent, *errantium*, male: idem enim est ac *τὸ vagarum*, quod sequitur, pro quo est *vagantium* in 1 Clar. et Cotton.

Solem stare. Vide Plinium lib. II, cap. 19.

Animalia esse sidera. In quo errore fuit et Origenes in libro de Principiis.

Minutisque luminibus. Quoad oculum scilicet.

Φαινόμενα. Hic Ovidii liber, sive translatio ex Arati Phænomenis, desumptus est. Hæc carmina ex Arato græce refert Plutarchus lib. II de Philosophor. Platit., cap. 19.

CAPUT VI.

Quod nec mundus totus, nec elementa sint Deus, nec animata.

Simili modo si terra, quam calcamus, quam subigimus et colimus ad victum, deus non est, nec campi quidem ac montes dii erunt: sed si hi non sunt, ergo ne tellus quidem universa Deus videri potest. Item si aqua, quæ servit animantibus ad usum bibendi aut lavandi, deus non est, nec fontes quidem, ex quibus aqua profluit. Si fontes non sunt, nec flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur. Si flumina quoque dii non sunt, ergo et mare, quod ex fluminibus constat, Deus haberi non potest. Quod si neque cælum, neque terra, neque mare, quæ mundi partes sunt, dii esse possunt; ergo ne mundus quidem totus Deus est, quem iidem ipsi stoïci, et animantem, et sapientem esse contendunt, et propterea Deum: in quo tam inconstantes fuerunt, ut nihil dictum sit ab his quod non ab iisdem fuerit eversum. Sic enim argumentantur: Fieri non posse, ut sensu careat, quod sensibilia ex se generat. Mundus autem generat hominem, qui est sensu præditus; ergo et ipsum sensibilem esse. Item: Sine sensu esse non posse, cujus pars habeat sensum; igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo, cujus pars homo est, inesse

A sensum. Propositiones quidem veræ sunt, et sensibile esse, quod sensu præditum gignat, et habere sensum, cujus pars sensu aucta sit: sed assumptiones falsæ, quibus argumenta concludunt, quia neque mundus generat hominem, neque homo mundi pars est. Nam hominem a principio idem Deus fecit, qui et mundum: et non est mundi pars homo, sicut corporis membrum; potest enim mundus esse sine homine, sicut urbs, et domus. Atqui ut domus unius hominis habitaculum est, et urbs unius populi; sic et mundus domicilium totius generis humani. Et aliud est, quod incolitur, aliud quod incolit. Sed illi, dum student id, quod falso susceperant, confirmare, et sensibilem esse mundum, et Deum, argumentorum suorum consequentiâ non viderunt. Nam B si mundi pars est homo, et sensibilis est mundus, quia homo sentit: ergo quia mortalis est homo, mortalis sit et mundus necesse est; nec tantum mortalis, sed et omnibus morbis et passionibus subjectus.

Et e contrario: Si Deus est mundus, et partes ejus utique immortales sunt; ergo et homo Deus est, quia pars est (ut dicitis) mundi. Si homo; ergo et jumenta, et pecudes, et cætera genera bestiarum, et avium, et piscium; quoniam et illa eodem modo sentiunt, et mundi partes sunt. At hoc tolerabile est: nam et hæc colunt Ægyptii. Sed res eo pervenit, ut

VARIORUM NOTÆ.

Si terra, quam calcamus, etc. Multæ nationes terram tanquam deam coluere. A Phrygibus colebatur sub nomine Rheæ, Cybeles, etc. Assyrii iidem illam pro dea habuere, teste Macrobio Sat. lib. 1, cap. 23: *Assyrii Deo, quem summum maximumque venerantur, Adad nomen dederunt: subjungunt eidem deam, nomine Adargatim, omnemque potestatem cunctarum rerum his duobus attribuunt, solem terramque intelligentes.* Ægyptii etiam illi divinos detulere honores sub nomine Isis, teste Servio in VIII Æneid.: *Isis, inquit, lingua Ægyptiorum est terra, quam Isin esse volunt.* Item Macrobius Sat. 17, cap. 20: *Isis juncta religione celebratur, quæ est vel terra, vel natura rerum subjacens soli.* Germani etiam hanc deam coluere, ut testatur Tacitus, qui dicit illam vocatam, *Hertham.* Vid. Voss., de Idol., cap. 55.

Quam subigimus et colimus ad victum. Ita restitui-mus ex veteribus editis cunctisque mss. præter 1 Bonon. antiq. in quo deest et colimus. De hoc Cato apud Ciceronem, de Senectute.

Nec campi quidem. Lego, *ne campi quidem*, ut Ven. D 1495, 97. Bun.

Item si aqua. Præ cunctis gentibus præcipue aquam venerati videntur Ægyptii et Persæ. De prioribus ita Plutarch. lib. de Is. et Osir.: *Nihil in majore est Ægyptiis honore, quam Nilus.* E nostris Athanasius, qui Ægyptius ipse fuit, Orat. cont. Gentes: *Atii studios et fontes, et omnium maxime Ægyptii aquam præcipue venerati, deosque appellant.* Similiter Jul. Firmic. de Err. prof. Relig. Vossius.

Nec fontes quidem. Ex Goth., Lips. tert., Ven. 1474, Rost., *ne fontes quidem*, ut multi libri: *ne tellus quidem, ne flumina quidem, ne mundus quidem*: unde *ne cælum quidem* corrigendum putavi. Conf. Grævium et alios, ad de M. Pers. cap. 4, not. 8 et not. ad Lact. lib. vi, cap. 45. Bun.

Nec flumina quidem. Pro *ne* reposui *nec* ex mss. 2 Reg., 3 Colb., Brun. et editis multis: quod præcedentia requirunt.

Quæ mundi partes sunt. Eadem mens est Ciceronis

C de Natura deorum, scilicet partes mundi non esse partes Dei.

Ergo ne mundus quidem totus Deus est. De hac stoïcorum sententia vide Ciceronem in IV Academicarum Quæstion. Mundus erat Stoïcis Deus ipse. Vid. Plutarch., de Phil. Plac., lib. 1, cap. 5 et 7; Epiphani., Hæres. præfat.: Seneca, Quæst. nat., lib. II, cap. 45: *Vis Deum mundum vocare? non fuleris. Ipse enim est totum quod vides, totus operibus suis inditus et se sustentans vi sua.* Manil. Astron., lib. 1:

Qua pateat mundum divino numine verti,
Atque ipsum esse Deum.

Sic et Cato apud Lucanum, lib. IX:

Jupiter est quodcumque vides, quodcumque movetur.

Propositiones quidem veræ sunt... sed assumptiones falsæ. Ciceroniano more loquitur Lactantius, propositionemque vocat eam syllogismi partem quam scholastici majorem nominant, et assumptionem dicit quam scholastici minorem vocant. Ex Is. 60.

Mundus domicilium. Sic Cicero, lib. III de Finibus ait: *Mundum autem censent regi numine deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum; et unumquemque nostrum ejus mundi esse partem.*

Aliud quod incolit. Ita ex omnibus mss. et veteribus editis restitui. In pluribus impressis est *colit*. Vide præcedentia.

Consequentia. Reimm., Tornæs., *Consequentiam.* Item Reimm.: *Ergo et Jumenta*; bene. Bun.

Sed et. Omnium mss. est; *sed etiam* editorum, præter Tornæs. et Soubron.

Jumenta et pecudes. Quod confirmatur ex Epistola Pauli ad Roman., cap. I, v. 23.

Nam et hæc colunt Ægyptii. Absurdioribus superstitionibus maxime addicti. De superstitionibus religiosis Ægyptiorum vide Herodotum lib. II; Cicero-

et ranæ, et culices, et formicæ dii esse videantur, quia et ipsis inest sensus, et partes mundi sunt. Ita semper argumenta ex falso petita ineptos et absurdos exitus habent. Quid, quod iidem ipsi aiunt, deorum et hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum : ergo nec mundus Deus est, nec animans, si constructus est ; animans enim non construitur, sed nascitur. Et si est ædificatus sic utique tamquam domus, tamquam navis : est ergo aliquis artifex mundi Deus ; et seorsum erit mundus, qui factus est, seorsum ille, qui fecit. Jam illud quam repugnans et absurdum, quod cum cœlestes ignes cœteraque mundi elementa deos affirmant, item ipsum deum mundum dicunt. Quomodo potest ex deorum multorum acervo unus Deus confici ? Si astra dii sunt, mundus ergo non Deus, sed domicilium deorum est. Si vero Deus mundus est ; ergo omnia illa quæ sunt in eo dii non sunt, sed Dei membra, quæ utique sola Dei nomen accipere non possunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius multos homines esse : sed tamen non est similis comparatio animalis et mundi. Animal enim, quia sensu præditum est, etiam membra ejus habent sensum, nec, nisi a corpore divulsa, brutescunt. Cujus igitur rei similitudinem gerit mundus ? Nimirum ipsi docent, cum factum esse non diffitentur, ut esset diis et hominibus quasi communis domus. Si ergo est constructus, ut domus, nec ipse Deus est, nec elementa, quæ sunt partes ejus ; quia neque domus habere dominium sui potest, neque illa de quibus domus constat. Non tantum igitur veritate, sed

etiam veritate suis revincuntur. Sicut enim domus, in usum habitandi facta, per se nihil sentit, dominoque subjecta est, qui eam fecit, aut incolit : ita mundus, per se nihil sentiens, factori Deo subjacet, qui eum in usum sui fecit.

CAPUT VII.

De Deo, et religionibus insipientium ; de avaritia et majorum auctoritate.

Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus : primum, quod elementa, id est Dei opera Deo præferunt ; deinde, quod elementorum ipsorum figuras humana specie comprehensas colunt. Nam solis lunæque simulacra humanum in modum formant ; item ignis, et terræ, et maris, quæ illi Vulcanum, Vestam, Neptunum vocant ; nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut jam viliora ducantur illa quæ vera sunt : auro scilicet, gemmis, et ebore delectantur. Horum pulchritudo ac nitor præstringit oculos : nec ullam religionem putant ubicumque illa non fulserint. Itaque sub obtentu deorum avaritia et cupiditas colitur. Credunt enim deos amare quidquid ipsi concupiscunt ; quiquid est, propter quod furta, et latrocinia, et homicidia quotidie sæviunt ; propter quod bella per totum orbem populos urbesque subvertunt. Consecrant ergo diis manubias et rapinas suas, quos certe necesse est imbecilles esse, ac summæ virtutis expertes, si subjecti sunt cupiditatibus. Cur enim cœlestes eos putemus, si desiderant aliquid de terra ? vel beatos,

VARIORUM NOTÆ.

nem, in v Tusculan. ; Philostratum, in Vita Apollonii, lib. vi ; Lucianum, de Sacrificiis ; Solinum, cap. 45 ; et Eusebium, lib. ii de Præpar. Evang., cap. 1.

Ut et ranæ. Et restitui ex mss. ac veteribus editis Rom. In i Clarom. est, ut et araneæ ; forsan genuina lectio, quæ melius convenit culicibus et formicis quam ranæ.

Idem ipsi. Scilicet stoici. Conf. Cic. lib. ii de Nat. deor., cap. 55, et cap. 62 ; et Lact., de Ira cap. 13 et seqq. BUNEMAN.

Mundum esse constructum. Plato quoque utraque utitur loquendi ratione in Timæo. Si mundus a Deo ex nihilo factus est, quemadmodum professio Christiana credit, genitus non fuit. Nam γένεσις fit, quando materia aliam formam substantialem induit. BETULEIUS.

Navis. Est ergo. Sic rescripsi, uti omnes edd. distinguunt, ubi Cell. navis est. Ergo. Post navis, subaudi, est ædificatus. BON.

Jam illud quam repugnans et absurdum. 1 Reg. Nam. Ms. Pen. et ed. Is., Spark., quam absurdum.

Affirmant. Cunctorum prope mss. est et edit Rom. 1468. In 1 Colbert. et 1 Clarom. et in omnibus pene vulgatis, affirmant.

Si vero deus mundus est. Ordine meliori Reimm., Si vero mundus deus est. BON.

Quæ utique sola Dei nomen. Sic reposuimus ex quampluribus mss. In 2 Reg. et editis est, solius Dei ; in 2 Reg., 2 Colb., 2 Clarom., solidi.

Brutescunt. Ita edit. Spark., Cellar., Walch., et cuncti mss. præter 3 Colb. et multos editos quibus est putrescunt ; corrupte omnino. Brutescunt. Lactantio est, sensum perdunt. — Brutescunt. L. vii, cap. 12 : Non anima corpore deficiente, sed corpus anima

decedente brutescit, quia sensum omnem trahit secum, Utroque vero loco Lactantius agit de sensu, non vero de putredine. BUN.

Neque domus habere dominium sui potest. Sic legendum est ex utroque codice Bonon. et quinque Vaticanis. Operariorum oscitantia i omissum esse, recte censet Thomasius, et sic legendum esse textus ipse evincit : nam eo quod domus non habet dominium sui, hinc etiam mundus eo jure non gaudet. Præter codices a Thomasio laudatos reperio mss. Regios. 5 Colb., Cauc., Jun., Ultr., Em., Cant., 1 Lips., 1 Clarom., Brun., edit. Rom. 1470, 1474, Ald., Crat., Gymnic., Graph., Soubron., Is., Gal., Spark., Cellar., Walch.

Solis lunæque. Contra hanc Græcorum superstitionem disputat Eusebius l. iii Præparat. Evangel. c. 2.

In aperto litant. Ita cuncti editi et omnes pene manuscripti Jun., sacrificant. 1 Reg. et 1 Colb., in aperto litant, male 1 Bonon. antiq., in compita litant ; alter Bonon. rec. et Tax., in evento aperto litant.

Nitor præstringit oculos. Pro recepta, Epitome cap. 25, oculos fulgor præstringeret. Cic. lib. iv Fin., cap. 14, aciem animorum virtutis splendore præstringitis.

BUNEMAN.

Consecrant ergo diis manubias. Florus, lib. i, cap. 7, de Tarquinio Superbo : De manubiis captarum urbium templum erexit. Manubiæ autem proprie quid sint, et ut a prædis sive spoliis differant, docet Nonius Marcellus dum inquit : Manubias a præda hoc distare veteres existimarunt, ut sit præda corpora ipsa rerum quæ capiuntur : Manubiæ vero pecuniæ ex præda vendita redactæ.

Imbecilles. Goth. Reimm., imbecillos. Optime, ne tot secundæ vocales concurrant. Hinc imbecilles proscripti.

si aliqua re indigent? vel incorruptos, si voluptati habent ea in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnatur? Veniunt igitur ad deos, non tam religionis gratia, quæ nulla potest esse in rebus male partis et corruptibilibus, quam ut aurum oculis hauriant, nitorem levigati marmoris, aut eboris aspiciant; ut insignes lapillis et coloribus vestes, vel distincta gemmis fulgentibus pocula insatiabili contemplatione contrectent. Et quanto fuerint ornatiores templa, et pulchriora simulacra, tanto plus majestatis habere creduntur: adeo religio eorum nihil aliud est, quam quod cupiditas humana miratur.

Hæc sunt religiones, quas sibi a majoribus suis traditas pertinacissime tueri ac defendere perseverant: nec considerant quales sint; sed ex hoc probatas atque veras esse confidunt, quod eas veteres tradiderunt, tantaque est auctoritas vetustatis, ut inquirere in eam scelus esse dicatur. Itaque creditur ei passim, tamquam cognitæ veritati. Denique apud Ciceronem sic dicit Cotta Lucilio: « Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat. Fac nunc ego intelligam, quid tu sentias; a te enim philosopho rationem religionis accipere debeo, majoribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, rationis est credere. » Si credis, cur ergo rationem requiris, quæ potest efficere ne credas? Si vero rationem requiris, et quærendam

A putas, ergo non credis. Ideo enim quæris, ut eam sequaris, cum inveneris. Docet ecce te ratio non esse veras religiones deorum. Quid facies? majoresne potius, an rationem sequeris? quæ quidem tibi non ab alio insinuata, sed a te ipso inventa et electa est, cum omnes religiones radicitus eruisti. Si rationem mavis, discedere te necesse est ab institutis et auctoritate majorum; quoniam id solum rectum est quod ratio præscribit. Sin autem pietas majores sequi suadet, fatere igitur, et stultos illos fuisse, qui excogitatis contra rationem religionibus servierunt, et te ineptum qui id colas, quod falsum esse convinceris. Sed tamen quoniam nobis tantopere majorum nomen opponitur, videamus tandem qui fuerint majores illi, a quorum auctoritate discedi nefas ducitur.

B Romulus urbem conditurus, pastores inter quos adoleverat convocavit, cumque is numerus condendæ urbi parum idoneus videretur, constituit asylum. Eo passim confugerunt ex finitimis locis pessimi quique, sine ullo conditionis discrimine. Ita conflavit ex his omnibus populum; legitque in senatum, eos qui ætate anteibant, et Patres appellavit, quorum consilio gereret omnia. De quo senatus Propertius Elegiarum scriptor hæc loquitur:

Buccina cogebat prisceos ad verba Quirites:
Centum illi in prato sepe Senatus erat.

VARIORUM NOTÆ.

Nitorem levigati marmoris, etc. Vide Tertull. Apol. C. cap. 12, Justin. Mart. Apol. II, pro Christianis.

Adeo religio eorum. Sic restitimus ex mss. 9 Reg., 2 Bonon., plur. Vatic., 6 Colb., 2 Clarom., Em., Cantab., Christ., Cotton., Bailliol., et edit. Rom. 1470: impressi 8, *adeo religio deorum*; Egnat. seu Ald. 1515, Paris. 1525, Graph., *an adeo religio deorum*.

Scelus esse dicatur. Sic legendum est ex utroque Bon. codice, et tribus Vaticanis; quia, inquit Thomasius, docti et sapientes cum simularent se magni facere veterum auctoritatem, dicebant quidem scelus esse in eam inquirere, non tamen id scelus esse dicebant, cum sæpe ipsi multa suorum majorum irriderent. Nec solum dicatur habent codices 2 Bonon., 3 Vatic., sed et 5 Colb., Jun., Lips., Tax., Ultr., Em., Cantab., Rostoch., Pen., 2 Clarom. et edit. 2 vet. Rom. ac Is., Gall., Spark., Cellar., Walch.; quasi ita dicant paganorum eruditi, etsi aliter sentiant. In scriptis 4 Reg., 1 Colb., Brun. et 8 impressis, *ducatur*.

Passim. Id est, temere, sine ulla ratione. Vid. not. sup. et I. III, c. 9. BUN.

Lucilio. Ita restitutum ex omnibus ferme mss. et editis. In 1 Reg. rec. ac 4 editis, *Lucillo*; in edit. Graph., *Lucillio*. Hæc Ciceronis verba sunt ex lib. III de Nat. deorum, non longe a principio.

Balbe. Balbus est ipse Lucilius (vid. cap. 5), et Cotta est idem pontifex. Cic. de Nat. deorum lib. I, cap. 22.

Rationis est credere. Absunt a Ciceronis libris *rationis est*; nec vero displicent Grutero. CELL

Quæ quidem tibi non ab alio insinuata. Sic habent mss. 2 Bonon., Tax., Pen., 5 Vatic., 5 Colb., Em., Cant., Cauc., Pal., Lips., Rostoch., Ult.; 2 Clarom., Brun. et veteres edit. Rom., Paris., Is., alique Regii quatuor et nonnullæ editiones carent illa negativa, quæ necessario est addenda, ut sensus constet.

Electa est. Mss. 14, *elata est*. Verum Thomasius putat legendum esse: *Elata est*.

Sin autem pietas majores sequi suadet. Thomasius notat huic sententiæ minoribus litteris in codice Bon. hæc verba fuisse superscripta: *Sin autem veritas major est quæ suadet*. Verum in nullo alio codice nobis quidem viso ita habetur; quare nihil mutandum censuimus. GALL. — Quam lectionem immutari non vult Thomasius propter codicis antiquitatem. Attamen minoribus litteris legitur in eodem codice: *Sin autem veritas major est, quæ suadet, fatere igitur*.

Fatere. Sic reposui ex mss. et veteribus editis Rom. In cæteris vulgatis est, *fateris*.

Servierunt. Omnium fere mss. est. In mss. Jun. et in vet. editis sex, *serviunt*; in sex aliis excensis, *servierint*. — *Servierint*. Hoc rectius, quam unius Bon. Reim. et Goth. *servierunt*, aut edd. Sublac., Rost. Ven. 1471-97, Paris., Jun., Crat., Ald., Parrh., Gymn., *serviunt*. BUN.

Quod falsum esse convinceris. Ita lego cum mss. 5 Regiis, quorum duo sunt veterrimi, 7 Vat., 4 Colbert. aliisque multis, ac 10 vet. edit. In scriptis 19, inter quos est 1 Bonon. antiq., et in 6 impressis recentioribus est, *conviceris*. Attamen putat Thomasius ex 1 Bonon. et 5 Vaticanis legendum esse, *quod falsum esse conviceris*. Et hoc, inquit, refertur ad Ciceronem dicentem: *Qui ea ob pietatem sequebatur, quæ falsa esse conviceret*.

Videamus tandem. Mss. 11 et 6 vet. edit. pro *tandem*, repetunt tamen, quod proxime præcessit.

Asylum. De quo vide Dionysium Halycarn., Livium., Plutarchum et Strabonem.

Passim. Perottus in Cornu copix, ed. Ald. f. 844 *passim* hic exponit per *undique*. Ino significat hic *indistincte*, sine ordine; quod suadent verba, *sine ullo discrimine*. BUN.

Propertius. Lib. IV, Elegia 1, in qua veterum Romanorum frugalitatem cum sui temporis luxu confert.

Buccina cogebat, etc. Hic ordo est manuscriptorum et vet. editorum: plures vulgati prius distichon posteriori ponunt loco. His versibus significat Propertius, primos senatores non usos fuisse togis præ-

Curia, prætexto quæ nunc nitet alta Senatu,
Pellitos habuit rustica corda Patres.

Hi sunt Patres, quorum decretis eruditi ac prudentes viri devotissime serviunt, idque verum ac immutabile omnis posteritas iudicet, quod centum pelliti senes statutum esse voluerunt, quos tamen, ut in primo libro dictum est, cap. 22, Pompilius illexit, ut vera crederent esse sacra quæ ipse tradebat. Est vero, cur illorum auctoritas tanti habeatur a posteris, quos nemo, cum viverent, neque summus, neque infimus affinitate dignos iudicavit?

CAPUT VIII.

De rationis usu in religione; deque somniis, auguriis, oraculis, talibusque portentis.

Quare oportet, in ea re maxime in qua vitæ ratio versatur, sibi quemque confidere, suoque iudicio ac propriis sensibus magis niti ad investigandam et perpendendam veritatem; quam credentem alienis erroribus decipi tanquam ipsum rationis expertem. Dedit omnibus Deus pro virili portione sapientiam, ut et inaudita investigare possent, et audita perpendere. Nec quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque antecesserunt; quæ si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Illibabilis est tanquam lux et claritas solis, quia ut sol oculorum, sic sapientia lumen est cordis

VARIORUM NOTÆ.

textatis, sed pellibus, more rusticorum, quorum vestes erant pelles. WALCH. Attamen in omnibus, quas vidi, Propertii editionibus disticon istud *Curia prætexto*, etc., præponitur huic: *Buccina cogebat*, etc., sed hæc sensum non mutant. Vide igitur Propertium libro IV, Elegia 1.

Pro virili portione. Id est æqualiter; namque portiones viriles jurisconsulti ut plurimum æquales interpretantur, quæ scilicet pro numero personarum et in capita constituentur, ut tot fiant, quot sunt et personæ. BETULEIUS.—*Pro virili portione.* Hinc Lactantius, *Sapientia*, inquit, omnibus æqualiter datur; et l. III, c. 35: *Sapientia sine ullo discrimine omnibus data est*, etc. Adde reliqua. BUN.

Occupari... non potest. Eleganter Seneca, ep. 55, fin.: *Patet omnibus veritas: nondum est occupata; multum ex illa, etiam futuris, relictum est.* CELL.

Illibabilis. Vox maxime rara. Mss. 1 Colb., Em., Cantabrig., *illibabilis*; 1 Lips., *illibabilis*; Gronov., *habibilis*.—*Illibabilis.* Id est, nihil ex ea delibari aut decerpi potest. Docte Gronovius ad Senecæ ep. 83, p. 347: *DELIBATUM, quod ab alio sumitur et propagatur sine illius læsione, lumen a lumine accenditur.* Ubi plura. BUN.

Cordis humani. Id est, animæ nostræ, intellectus nostri: loquitur Lactantius, more Hebræorum. WALCH.

Pecudum more. Seneca Vit. Beat., c. 4: *Ne pecorum ritu sequamur antecedentium gregem, pergentes, non qua eundem, sed qua itur... optima rati ea, quæ magno assensu recepta sunt quorumque exempla nobis multa sunt, nec ad rationem, sed ad similitudinem vivimus.* Conf. l. II, c. 3.

Minores. Id est, posterius, c. 13. Sic sæpe Virgilius, ad quem Servius, Erythræus, Taubman. Cæda plura; et ad Juvenal. Sat. 1, 148. RICALT.

Quæ falsa invenerant. Scito legitur quæ in mss. Regiis, in 3, Colb., Goth., 1 Clarom. ac veterib. editis. in 3 Colb., 1 Clarom. Brun. et vulgatis rec. est, *qui.* Et *auguriis.* Auguria non solum apud Græcos, sed

A humani. *Quare cum sapere*, id est, veritatem quærere, omnibus sit innatum, sapientiam sibi adimunt, qui sine ullo iudicio inventa majorum probant, et ab aliis pecudum more ducuntur. Sed hoc eos fallit, quod majorum nomine posito, non putant fieri posse, ut aut ipsi plus sapiant, quia minores vocantur, aut illi desipuerint, quia majores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipsis sumamus exemplum; ut quomodo illi, quæ falsa invenerant, posteris tradiderunt, sic nos, qui verum invenimus, posteris meliora tradamus? Superest ingens quæstio, cujus disputatio non ab ingenio, sed a scientia venit, quæ pluribus explicanda erit, ne quid omnino dubium relinquatur. Nam fortasse aliquis ad illa confugiat, quæ a multis et non dubiis traduntur auctoribus; eos ipsos, quos docuimus deos non esse, majestatem suam persæpe ostendisse, et prodigiis, et somniis, et auguriis, et oraculis. Et sane multa enumerari possunt digna miraculo: in primis illud, quod Accius Navius summus Augur, cum Tarquinium Priscum commoneret, ut nihil novi facere inciperet, nisi prius esset inauguratus, eique rex artis ejus elevans fidem diceret, ut consultis avibus renuntiaret sibi, utrumne fieri posset id quod ipse animo concepisset, affirmaretque Navius posse: Cape igitur hanc, inquit, cotem, eamque novacula dissice. At ille incunctanter accepit ac secuit.

et apud barbaras quasque nationes in pretio facere, Ælian., l. II Var. Hist., c. 51. Hanc ad Græcos scientiam manasse tradente *Telegono*, primo ejus inventore, prodidit Suidas in voce *Τηλέγονος*. At Etrusci se auctores prædicabant, repertoremque extitisse. *Tagem* quemdam. Ovid., l. XV Metamorph.:

Indigenæ dixerunt Tagem, qui primus Etruscum
Edocuit gentem casus aperire futuros.

Qui plura de auguriis vult, adeat Dempsterum, ex quo hæc hausimus. Exempla quæ sequuntur ex Cicerone potissimum desumpta sunt ex libris de Natura deorum et de Divinatione. Vide etiam Valerium Maxim., l. I, c. 4 et sequent.

Accius Navius. Ita omnes ferme mss. et edit. 1 Bon. antiq. et 1 Colb. a secunda manu, *Navius*. Aliquibus dicitur *Actius Navius*. In 2 Reg. est *Attus*; apud Ciceronem vulgatum, *Attius Navius*. De hac historia vide Cic., l. II de Nat. deor., et l. I de Divinatione. Extat in Livio, l. I; Floro, l. I, c. 5; Dionys. Halicarn., l. III; Valer. Maxim., l. I, c. de Auspiciis.

Facere. Hæc vox abest a ms. Cant. nec inde sensus deficit. Attamen codices quos mihi videre licuit habent, *facere inciperet*, ut legitur in hac nostra editione.

Nisi prius esset inauguratus. Inaugurare, hoc loco est, auguria consulere. Inaugurabantur etiam loca quando consecrabantur. Et quia creati magistratus munera sibi delegata sine auguriis non adibant, inaugurabantur, hoc est, ut hodie barbare loquuntur, investiebantur. Vide ad hæc Francis. Petrarch., l. IV *Rem. Mem.*, tract. 5, c. 5. BER.

Eamque novacula dissice. Sic habent mss. omnes; atque ita legendum esse censeo cum Cl. Puteano, qui verbum hoc, *dissicio*, erudite explicat: quasi diceret *dissico*. Hæc vox sic legenda apud auctorem nostrum Lactantium, l. III, c. 17, non *dissicæ*, ut viliose impressi fere omnes habent, si excipias tamen editionem Rostoch. anni 1476, quæ habet *dissicæ*: quæ

Deinde illud, quod Castor et Pollux, bello Latino, apud Lacum Juturnæ visi sunt equorum sudorem abluentes, cum ædes eorum, quæ juncta fonti erat, sua sponte patuisset: iidem bello macedonico equis albis insidentes, Publio Vatiæno Romam nocte venienti se obtulisse dicuntur, nuntiantes eo die regem Persen victum atque captum, quod paucis post diebus litteræ Pauli verum fuisse docuerunt. Illud etiam mirabile, quod simulacrum Fortunæ muliebri non semel locutum esse traditur; item Junonis Monetæ, cum, captis Veis, unus ex militibus ad eam transferendam missus, jocundus ac ludens interrogavit, utrumne Romam migrare vellet, respondit velle. Claudia quoque proponitur in exemplum miraculi. Nam cum ex libris Sibyllinis Idæa mater esset accita, et in vado Tiberini fluminis navis qua vehabatur hæsisset, nec ulla vi commoveretur, Claudiam

ferunt, quæ semper impudica esset habita ob nimios corporis cultus, deam submissis genibus orasse, ut, si se castam judicaret, suum ciugulum sequeretur, ita navim, quæ ab omni juventute non valuit commoveri, ab una muliere esse commotam. Illud æque mirum, quod lue sæviante, Æsculapius, Epidaurò accitus, urbem Romam diuturna pestilentia liberasse perhibetur.

Sacrilegi quoque numerari possunt, quorum præsentibus pœnis injuriam suam dii vindicasse creduntur. Appius Claudius Censor, cum adversus responsum ad servos publicos sacra Herculis transtulisset, luminibus orbatus est, et Potitiorum gens, quæ prodidit, intra unius anni tempus extincta est. Item Censor Fulvius, cum ex Junonis Lacinie templo marmoreas tegulas abstulisset, quibus ædem Fortunæ

VARIORUM NOTÆ.

de re vide Pareum in suo Lexico Critico, ubi hoc verbum ex antiquis auctoribus explicat. In ms. Robanneo legitur *desfice*, sed male; at Sangermannens. habet *dissice*, ut alii codices.

Et Pollux. Hæc historia legitur apud Plutarch. in Paulo Emilio: meminere et Valer. Maxim., l. i, c. de Miraculis; Ovid., l. i Fast.; Cic., l. ii et iii, de Nat. deor.

Juturnæ. Mss. 1 Reg. rec., 1 Colb. et Brun., *Diuturnæ*; al. 1 Reg., Tornes., 1 Colb., *Miturnæ*; 1 Clarom., *Uniturnæ*; 1 Bonon. antiq., *Saturni Juturna* Dauni filia, Turni Rutulorum regis soror, cujus nomine fons et lacus erat influens in Numium Fluvium in Latio non longe a Lavinio. Hujus mentio fit in Fastor. ab Ovidio. — *Apud lacum Juturnæ*. Vid. Gronov. ad Minuc. Fel., c. 7, p. 62. Auctor quidem est Dionys. Halic., l. vi Ant. f. 551, in bello Latino simile quid accidisse: sed hanc historiam, loco cit. ad aliud tempus, ad macedonicum scilicet bellum, cum Floro, l. 2, c. 12 rectius refert. Lapsus ergo est Lactantius; quomodo enim bello Latino ædes Castorum potuit patere, quæ post id bellum demum a Posthumio dedicata, secundum Ciceronem, l. iii de Nat. deor., c. 5; Liv., l. ii, c. 42, Dionys. c. l. Bun.

Ædes... erat... patuisset. Goth., *ædes, quæ junctæ fonti erant, patuissent*, plurali numero de templo; neque male, ut contra Vallam docet Alexand. ab Alex. Dier. Gen., l. vi, c. 9, de Duobus templis. Livius, l. xl, c. 54: *Ædes duæ dedicatæ sunt... hæc ædes dedicatæ*. L. xlv, c. 2. Ad Voss. de Analog. L. i, c. 45. Bun.

Publio Vatiæno. Ita restituimus ex mss. 10 Reg., 5 Colb., 2 Clarom. ac editis Rom. 1470 et Betul., faventibus mss. 1 Colb. et Brun., quibus est *Vatreno pro Vatiæno*; in multis editis, *Vatiniæ*. Apud Cic., l. iii de Nat. deor., n. 11, leg. *Vatiæno*, et in marg. *Vatiæno: c et t sæpe confunduntur in manuscriptis. Eo die regem Persen victum atque captum*. Ex Livii l. xlv, fin., et l. xlv, princ. item Plutarchi Emilio, f. 266... 269, clarum, vel quatuor aut plures victum inter et captum intercessisse dies: Lactantius vero sequitur Ciceronem. Quod Florus, l. ii, c. 12: *Eodem die quo victus Perses in Macedonia, Romæ cognitum est*. Plin., l. vii, c. 25: *Castores romani persicam victoriam ipso die, quo contigit, nuntiavere*; et Minuc. 7: *Victoriam eodem die, quo fecerant, nuntiavere*. De victo tantum dixere; id de capto etiam expresse Cicero, l. ii de Nat. deor., c. 2: *Tyndaridæ Persen victum nuntiavere*. P. enim Vatiænus, quum... venienti noctu duo juvenes cum equis albis dixissent, regem Persen illo die capium, senatui nuntiavit. Videtur Vatiænius Persen illo die captum ex suo ad victum addi-

disse, aut Cicero Valerium Max. et Lactantium in errore induxisse. Conf. Freinsh. et Duker. ad Flor., c. l. pag. 405. BUNEMAN.

Simulacrum Fortunæ muliebri. Sic reposui ex antiquioribus et potioribus mss. In recentioribus et in vulgatis est *muliebris*. Super hoc lege Dionys. Halic., l. viii; Plutarch. in Coriolano; Livium, l. ii; Valer. Maxim., l. i, c. de Miracul.; S. Augustin., l. iv de Civit. Dei, c. 19.

Junonis Monetæ. Ms. 1 Bon. antiq., *Monitæ*. Juno Moneta a monendo cognominata. Cic., l. i de Divinatione, c. 45, et l. ii, c. 52. Junonis Monetæ historia est apud Livium, l. v; Valer. Maxim., l. i, c. de Miraculis. Plutarchus in Camillo scribit, Monetæ templum eo loco fuisse, quo Manlii Capitolini domus fuerit.

Interrogavit. Ita mss. antiquiores et meliores. Recentiores et editi legunt, *interrogaret*.

Claudia quoque. Hæc historia est apud Livium l. ix, Decad. iii; apud Herodianum, l. i; apud Ovid., l. iv Fastor. — *Claudia*. De hac plures auctores indicavit Savaro ad Sidon. Apollin. Carm. 24, pag. 207. BUNEMAN.

Proponitur in exemplum. Ita edo ex Reimm., Goth. et Lip. tert. in Vet. Interpr. Lat. Nahm 5, 6, *Ponam te in exemplum*. Scite Minuc. Felic., c. 36, *aliquem in exemplum prædicare*. Immo ipse iterum Lactantius, l. iii, c. 6. *Quod proponi solet in... exemplum*. BUNEMAN.

Æsculapius Epidaurò. Hujus historiæ meminit Livius, lib. x; et Plutarch., in Probl.

Appius Claudius Censor. Vid. Val. Max. l. i, cap. 1; Livium, ix, cap. 29. CELL.

Adversus responsum. Hæc duo verba desunt in mss. 1 Bon. antiq. et 5 Reg.

Orbatus est. De Appii Claudii cæcitate lege Ciceronem in Catone majore.

Et potitiorum gens. Livius d. l. *Potitia gens, cujus ad aram maximam Herculis familiare sacerdotium fuerat*, etc. Erat tum in xii familias divisa: quo mirabilius, omnes intra annum cum stirpe extinctos. Livius ibidem. CELL.

Censor Fulvius. De hoc lege Livium, Decad. v, lib. ii, et Valer. Maxim., de Neglecta religione.

Junonis Lacinie. Ita legendum ex potioribus mss. Reg., 5 Colb., Tornes., 1 Clarom., Tornes., Brun., et omnibus fere editis, ac Virgil. Æneid. lib. iii, v. 552; Plin., lib. ii, cap. 7; Arnob., lib. vi. In 1 Clarom., *Lascinie*, pravæ; in antiq. 1 Bon. et 1 Reg. ac edit. Jun., *Lucinæ*; 1 Colb., *Licinæ*. Vide Valer. Max., lib. i, cap. 1, n. 20. Juno Lacinia a Promontorio

equestris, quam Romæ fecerat, tegeter, et mente captus est, et amissis duobus illis in Illyrico militantibus, summo animi mœrore consumptus est. Præfectus etiam M. Antonii Turullius, cum apud Coos everso Æsculapii luco classem fecisset, eodem postea loco a militibus Cæsaris est interfectus. His exemplis adjungitur Pyrrhus, qui sublata ex thesauro Proserpinæ Locrensis pecunia, naufragium fecit, ac vicinis deæ littoribus illisus est, ut nihil, præter eam pecuniam, incolume reperiretur. Ceres quoque Milesia multum sibi apud homines venerationis adiecit. Nam cum ab Alexandro capta civitas esset, ac milites ad eam spoliandam irrupissent, omnium oculos repente objectus fulgor ignis extinxit.

Reperiuntur etiam somnia, quæ vim deorum videantur ostendere. Tiberio Namque Attinio, homini plebeio, per quietem obversatus esse Jupiter dicitur, et præcepisse, ut Consulibus et Senatui nuntiaret, ludis Circensibus proximis præsulatorem sibi displuisse, quod Antonius Maximus quidam diverberatum

A servum sub furca medio circo ad supplicium duxerat, ideoque ludos instaurari oportere; quod cum ille neglexisset, eodem die filium perdidisse, ipse autem gravi morbo esse correptus: et cum rursus eandem imaginem cerneret quærentem, satisne pœnarum pro neglecto imperio pependisset, lectica delatus ad Consules, et omni re in Senatu exposita, recepisse corporis firmitatem, suisque pedibus domum rediisse. Illud quoque somnium non minoris fuit admirationis, quo Cæsar Augustus dicitur esse servatus. Nam cum bello civili Brutiano, implicitus gravi morbo, abstinere prælio statuisset, medico ejus Artorio Minervæ species obversata est, monens ne propter corporis imbecillitatem castris se contineret Cæsar. Itaque in aciem lectica perlatum est, et eodem die a Bruto castra capta sunt. Multa præterea exempla similia possunt proferri: sed vereor ne, si fuero in propositione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus esse propositi videar, aut crimen loquacitatis incurram.

VARIORUM NOTÆ.

cognomine juxta Crotonem; sic Virgilius lib. III Æneid.:

Attollit se dira Lacinia contra.

Ædem Fortunæ equestris. Quam Proconsul voverat bello Celtiberico, Livius lib. XL, c. 40, et post sex annos dedicabat Censor, seu ex Censura, idem lib. XXXII, c. 18. Vetus inscriptio apud Grut., p. 75, n. 4: FORTUNÆ EQ. SACRIS.

CELLARIUS.

Turullius. Sic plurimi mss. et editi. At in mss. 1 C Reg. rec. est, *Curullius*; 1 Clarom., *Turallius*; 1 Colbert., *Turtullius*; 1 al. Colb., *Turculius*; 3 Colb. et Brun., *Thurillius*; Torn., *Turillus*; al. Clarom. et Em., *Tertullius*. De hoc etiam vide Valerium Maxim. capite jam citato. — *Præfectus... M. Antonii Turullius.* Fuit ex percussoribus Cæsaris, postea Antonio triumpho amicus, ut Dio l. LI, p. 448. CELL.

Loco. Ms. 1 Clarom. ac editi Ald., Paris. 1525, Graph., Is., *luco*: sed male; siquidem luco everso tantum supererat locus.

Cæsaris. Augusti scilicet. — *A militibus Cæsaris.* Cæsaris Octaviani triumviri, cui Turullius ab Antonio 44 traditus fuit; Dio ibid. CELL.

Pyrrhus. De hoc vide Valerium ibidem.

Ex thesauro Proserpinæ Locrensis. De hac spoliatione Valer. Maximus lib. I, cap. 1, extern. 1 et Livius lib. XXIX, cap. 8. Uterque etiam aliam ejusdem fani spoliationem memorant, a Plemio Scipionis legato factam, eandemque non impositam. CELL.

Milesia. De qua vide Valerium.

Capta civitas. In Fabri thesauro legimus: *Lactantius est vox (civitas) pro urbe*; notavit quoque Walchius in Diatr., p. 60, ex Lact. l. III, cap. 24. Adde, l. IV, cap. 15; lib. VI, c. 6; lib. VII, cap. 26, cap. 24, ut omittam, Vossium statuere Cæsarem l. I. B. Civ., c. 1, dixisse civitatem, pro urbe Roma. BUN.

Objectus fulgor ignis. Doctiss. Francius suspicabatur legendum esse, *objecti fulgor ignis*.

Somnia. Huc pertinet Val. Max. lib. I, c. 7, integrum. BUN.

Per quietem. Scite Latini insomnia quietis vocabulo significant. CELLAR. — De hoc vide Valerium, cap. de Insomniis; Ciceronem, lib. I de Divinat., Dionys. Halicarn., lib. VII; Plutarch., in Coriolano; vide et S. August. de Civitate Dei lib. IV, cap. 26.

Præsulatorem. Sic habent cuncti fere mss. et editi, et sic Valerius Max. d. I. At Cicero et Arnob. lib. IV, *præsulem*; Livius, *præsultatorem*, qui saltando initium

facit ludorum.

Antonius. In edit. Buneman legitur *Antronius*, se quensque de hoc nomine habetur nota. — *Antronius.* Sic habent mss. Lips., Goth., Rost., Ven., 1471, utraque Gryph. In Macrobbii ed. Gronov. 1670, lib. I, Sat. 24, legitur, *ANTRONIUS*. In mea rariori Brixiani 1485, et alia Ven. 1500, in Macrobio, *ATRONIUS*: In pluribus Lact. Ven. 1495, 97. Parrh., Paris. et pluribus, *Antonius*. Ex voce, *quidam*, posset videri homo obscurus. at dicitur Dionysio in Antiq. f. 475, *ἀντρώνιον ἀπαρνήσις*. Lipsio lib. III de Cruce, cap. 3, rectius nomen videtur, *Antronius*. Ciceroni in Bruto, cap. 68, memoratur *P. Antronius*. BUN.

Servum sub furca. Moris erat servos infidos sub furca virgis cadere; ille vero qui hoc supplicii genere fuerat affectus, Furcifer audiebat, ut refert Plutarchus in Coriolani vita. GALLÆUS.

Ipsæ autem gravi morbo esse correptus... lectica delatus, etc. Sic restitui ex potioribus mss. 2 Reg., 2 Colbert., 2 Clarom. Subintellige utrobique verbum *dicitur*, quod præcessit; alioquin syntaxis non constabit, sicut nec in lectione, est *correptus*: quæ est 1 Colb., Brun. et ed. Rom. 1468, 1470, Paris. 1525, neque in ea, *ipsum autem gravi morbo esse correptum... lectica delatus*, quæ est 2 Reg. et 2 Colb. ac plurimum editorum.

Illud quoque somnium, etc. Variant nonnihil scriptores; quidam enim tradunt, Augustum propter illud somnium in aciem descendisse, alii vero, propter idem somnium prælio non adfuisse. Lactantius Auctorem habuit Valerium lib. I, cap. de Somniis. Vide et Plut., in Brut., ad fin.; Suet. in Octav. cap. 15 et 9; Appian. ad fin. IV de Bell. Civil.; Patere., ibidem; et Flor. l. IV, cap. 6; Tertull. in lib. de Anima. ISÆUS.

Augustus. Cum de hoc dissentiant Scriptores, vide Suetonium, Plutarch., Paterculum, Florum.

Obversata. Rost., Ven. 1471, utraque 78, 95, 97. Paris., *observata*: at rectius et elegantius mss. et Parrh., Ald., Gymn., Gryph., Tornæs., Thom. et eum secutæ edd., *obversata*. Sic supra, *per quietem obversatus... Jupiter*. Confusæ quoque hæ voces in codd. Valerii Max., lib. I, cap. 7: *Atque eadem animo ejus obversata est species*. BUNEMAN.

Crimen... incurram. Sic libri sine præpos. In Iterum lib. VI, cap. 25: *Ne quis tumoris et arrogantis crimen incurrat*. Scripturibus sacris hoc solemne: Arnob., l. IV, p. 138, *stultitiam crimen incurrat*. Cypr. exhort. ad Mart. f. 385... *incurrere æterna supplicia*. Sulp. Sev., lib. II, Dial. 9, *venantium agmen incur-*

CAPUT IX.

De Diabolo, Mundo, Deo, Providentia, Homine et ejus sapientia.

Exponam igitur omnium istorum rationem, quo facilis res difficiles et obscuræ intelligantur, et has omnes simulati numinis præstigias revelabo, quibus inducti homines, a veritatis via longius recesserunt. Sed repetam longe altius; ut si quis ad legendum veri expers et ignarus accesserit, instruat, atque intelligat, quod tandem sit

Caput horum et causa malorum;

VARIORUM NOTÆ.

rimus. BUNEMAN.

Et has omnes simulati numinis præstigias revelabo. Ita mss. plerique Regii et Vaticani, 6 Colb., Pen., 4 Clarom., Brun., omnesque editi præter Rom., 1468 et 1470, in quibus est, *simulatas*; in Regio-Put., et has omnes simulationem in his præstigias revelabo; in Bon. antiq., et has omnes simulationum causas in his præstigiis revelabo; in 4 Clarom., et has omnes simulationum causas in his præstigiis simulati numinis præstigias revelabo.

Inducti. Mss. 1 Bon. antiq. et 4 Clarom., *indocti.* Instruat. Ita quamplurimi mss. et ed. Cellar. In octo rec. mss. et cunctis ferme editis, *Instituatur.*

Caput. Ex Virgil. II Æneid.

Perspicat errores. Post hæc verba in decem rec. mss. et in plurimis impressis sequentia hæc leguntur: *Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum, sic ineffabiliter Pater genuisse credendus est coæternum. De matre natus est, qui jam ante fuit; de Patre, qui aliquando non fuit: hoc fides credat, intelligentia non requirat, ne aut non inventum putet incredibile, aut reperiendum non credat singulare.* Sed illa non reperiuntur in antiquissimis mss., 1 Bonon., 2 Reg., Cauc., 3 item aliis Regiis, 8 Vaticanis, 1 Sorbon., 4 Oxon., Tornes., Betul., Gat., 2 Colb., 1 Clarom., edit. Is., Sp.ark. aliisque. In 1 Clarom. cod. margine scriptum est: *Hæc non credo esse Lactantii verba.* In editionibus antiquissimis 1475 et 1490, paulo post medium legitur, *non defuit*; sicut et in mss. Rohanneo et Sangermanensi. At rectius illa sustuleris, quam si in emendandis (quod alii faciunt) operam luseris. Etenim ab Arianis addita sunt, et redolent hæresim Arianam, quæ toties de Christo pronuntiavit *Ἦν ὄταν ὄντα ἦν.* Ego hæc in textum propter illos maximo numero mss. non esse admittenda puto cum Gallæo. Betuleius qui hæc verba admittit in textu Lactantiano, monet tamen ea non esse in veteri codice, ac nil non movet, ut ipse sensum his tribuat Catholicum, fateaturque ea sapere hæresim Arianam. Verum præstantissima editio Coloniensis anni 1544, illa non admittit nisi miniori caractere, monetque ea non haberi in manuscriptis quibus editor usus est.

Deus ad excogitandum providentissimus. Sic habent multi antiquissimi et optimi mss. quod ex infra sequentibus confirmatur: *Et maximum Filium præfecit operi universo; eoque simul et consiliatore usus est et artifice in excogitandis, ornandis perficiendisque rebus, quoniam is et providentia, et ratione et potestate perfectus est. Et inferius: Providentia excogitandi, et solertia potestasque faciendi.* In 8 rec. scriptis et in editis est, *prudētissimus.*

Ordiretur hoc opus mundi. Post hæc verba in mss. Marm., Goth. et in multis impressis hæc sequuntur: *Fecit in principio bonum et malum; id plane quid sit, aperius explicabo, ne quis me ita loqui arbitretur, ut poetæ solent, qui res incorporales quibusdam figuris quasi visibilibus comprehendunt, cum præsertim (vel præter) ipsum adhuc nihil esset.* Sed quia Manichæam hæresim asserunt, a qua Lactantius plane fuit alienus,

At, lumine accepto, suos ac totius generis humani perspicat errores.

Cum esset Deus ad excogitandum providentissimus, ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi (quoniam pleni et consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper), ut ab eo bonum tamquam rivus oriretur, longeque proflueret, produxit similem sui spiritum, qui esset virtutibus Dei Patris præditus. Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur (*scilicet cap. 6*). Deinde fecit alterum, in quo indoles divinæ stirpis non permansit. Itaque suapte invidia tamquam veneno infectus est, et

But patet ex sequentibus, e textu expunximus tamquam adulterina manu addita; non enim inveniuntur in antiquiss. Bon., Tax., 8 Regiis, 6 Colb., 2 Clarom., undecim Vaticanis, 2 Br., nec Oxoniensibus, nec in mss. Jun., Rohan. et Sangerm. His etiam carent optimæ editiones Rom. 1468; 1470, Veneta anni 1490, Florentina, Plantiniana, Cratandri 1524, Ald. 1515, Antwerp. Gymnici 1539, et Græch. GALLÆUS.

Bonum. Sic reposuimus ex antiquissimis et optimis mss. 2 Bonon., 12 Vatic., 6 Reg., quorum unus est 900 annorum, 6 Colb., Tax., Pen., 4 Clarom., ed. Tornes., Is., Cellar., mss. Cauc., 2 Reg. rec. et 12 edit., *bono.* Mss. Regio-Puteanus, Ultr., Clarom. et Brun., *bonus.* Bonæ sunt tres illæ lectiones, quæ mss. codicum auctoritate fulciuntur.

Similem sui spiritum. A S. Hieronymo Epist. ad Pammach. erroris redarguitur Lactantius, quod Dei Filium Dei spiritum appellaverit iocutione cæteris usitata Patribus, Tertulliano Apologet., cap. 21, de Orat., c. 1, adv. Marcion., lib. 1, cap. 19, lib. III, cap. 6 et 16, lib. IV, cap. 24, adv. Prax., cap. 26; Cypriano de Vanit. idolol. num. 71, juxta Pamelium, etc. Vide S. Thom. 4 part. quæst. 36, art. 1. Ex Isæo. in mss. Brun., *similem sibi.* At male Lactantius dixit, Patrem produxisse Filium; Filius enim non fuit productus, sed genitus.

Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur, etc. Sic legendum est cum 7 Reg., 12 Vatic., 2 Bon., Cauc., Tax., Pen., 6 Colb., 5 Oxon., Ultr., 2 Clarom., Em., Cant., Brun., Jun., Sic vet. edit. Rom. 1468, Venet. 1490, Ald. 1515 et aliæ 7 editiones. Nonnullæ cum mss. 3 Reg. et Balliol., *fecerit, pro voluerit: cum solus esset*, sed male, quia Christus non potest dici unquam solus fuisse, ut dictum est in notis ad l. 1, c. 7. Isæus.—*Quomodo autem id voluerit; hæc verba Heumannus putat esse additamentum.*—Buneman habet, *Quomodo autem id fecerit, cum solus esset, in libro, etc.*, duasque in hunc locum exhibet notas, quæ sequuntur.—*Quomodo autem, etc.*, l.

iv, c. 6 et seq. *Deus igitur machinator... rerum, sicut in secundo libro diximus, antequam... opus mundi adoriretur, sanctum... spiritum genuit.* Hoc ibid. ex Hermete exprimit, *ἐπει τὸν δεύτερον ἐποίησε θεὸν;* item ex Sibylla, *ἐποίησε.* Sunt autem Lactantio, *fecit, genuit, produxit, procreavit*, synonyma. Hinc ulterius lib. IV, cap. 8, ut nostro loco querit: *Quomodo igitur procreavit.* Idem suadet Epit. cap. 42: *filium sibi progeniit; deinde, secundum fecit deum visibilem... Quum ergo hunc fecisset primum. Quæ commode explicat Pfaffius in Dissert. Prælimin. ad Epit., § 28, pag. 35, ex Act. II, 36 et Hebr. II, 2.—*Fecerit, quum solus esset.* Hæc putavi textui inserenda ex Gryphiana, Goth. vero legit, *fecerit, quum solus est.* In libro quarto enim, cap. 8, *Deus... quum solus adhuc esset... ad creandum (id est generandum, gignendum) societate alterius non indigebat.* BUN.*

Invidia tamquam veneno infectus est. Quod confirmatur Sap. cap. II, v. 24: *Invidiu diaboli mors introivit in orbem terrarum.* Irenæus quoque, lib. IV adv. hæres.

ex bono ad malum transcendit; suoque arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit. Unde apparet cunctorum malorum fontem esse livorem. Invidit enim illi antecessori suo, qui Deo Patri perseverando, cum probatus, tum etiam charus est. Hunc ergo ex bono per se malum ef-

fectum Græci διάβολον appellant; nos criminatorem vocamus, quod crimina, in qua ipse illicit, ad Deum deferat. Exorsus igitur Deus fabricam mundi, illum primum et maximum Filium præfecit operi universo, eoque simul et consiliatore usus est, et artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisque rebus, quo-

VARIORUM NOTÆ.

cap. 78, lib. v, cap. 24; et Cyprianus, lib. de Zelo et Livore, post init., etiam asseruere diabolum peccavisse superbiæ indissolubili nexu, juxta Augustinum lib. 1 de Genes. ad litter., c. 14, conjuncta invidia, tam in Dei Filium, quam in hominem, ex Lactantio, lib. 11, c. 8 et 12. Vide Estium in lib. 11 Sentent., distinct. 6, § 2 et 3. — Itaque suapte invidia. Non primo; sentiunt enim SS. Patres, Basilium, Chrysostomus, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, Gregorius M. et S. Thomas, diabolum primo peccasse peccato superbiæ. Consequenter vero peccasse peccato invidiæ dicitur, affectando excellentiam quamdam singularem. Ex sacro textu dicitur: *In veritate non stetit* (Joan. viii, 44).

Quod ab Deo illi liberum datum fuerat. Poterant hæc abesse, et fere suspecta sunt mihi æque ac l. 11, cap. 14, ubi eadem in optimis manuscriptis non habentur. Bon.

Livorem. Vide Sapient. c. 11, 24.

Cum probatus, tum etiam charus est. Ita restitui ex mss. antiquissimis 1 Bonon., 1 Regio-Put., 1 al. Reg., 1 Colb. aliisque, faventibus 1 Reg., 1 Colb., Pal., Lips., Brun., et edit. Gymnic. in quibus est, *comprobatus*; in 1 Clarom. et ed. Ald., Paris., Crat., Graph., tum *comprobatus*; in 4 Colb., 1 Clarom. et 6 editis, tum *probatus*.

Per se malum effectum. Hæc pugnant cum doctrina Manichæorum, qui putant Deum auctorem mali fuisse. Hic e contra angelus, qui bonus esset, per se malus effectus est.

Ad Deum deferat. Post hæc verba in mss. 1 Reg. 900 annor., 1 al. Reg., rec., Marm., Balliol, et in nonnullis editis sequitur: *Cur autem justus Deus talem voluerit esse, quantum sensus nostri mediocritas poterit, explanare conabor. Fabricaturus Deus hunc mundum, qui constaret in (vel ex) rebus inter se contrariis atque discordibus, constituit ante diversa, fecitque ante omnia duos fontes rerum sibi adversantium, inter seque pugnantium, illos videlicet duos spiritus, rectum atque pravum, quorum alter est Deo tanquam dextera, alter tanquam sinistra, ut in eorum essent potestate contraria illa, quorum mixtura et temperatione mundus, et quæ in eo sunt, universa constarent. Item facturum hominem, cui virtutem ad vivendum proponeret, per quam immortalitatem assequeretur, bonum et malum fecit, ut posset esse virtus; quæ nisi malis agitur, aut vim suam perdet, aut omnino non erit. Nam ut opulentia bonum videatur, acerbitas egestatis facit; et gratiam lucis commendat obscuritas tenebrarum; valetudinis et sanitatis voluptas ex morbo ac dolore cognoscitur: ita bonum sine malo in hac vita esse non potest. Et utrumque licet contrarium sit, tamen ita cohæret, ut alterum si tollas, utrumque sustuleris; nam neque bonum comprehendi ac percipi potest sine declinatione ac fuga mali, nec malum caveri ac vinci sine auxilio comprehensi ac percepti boni. Necessè igitur fuerat, et malum fieri, ut bonum fieret. Et quoniam fas non erat, ut a Deo proficisceretur malum (neque enim contra se ipse faceret), illum constituit malorum inventorem; quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda ingenium, et astutiam, ut in eo esset et voluntas prava, et perfecta nequitia, et ab eo contraria virtutibus suis voluit oriri, eumque secum contendere, utrumque ipse plus bonorum daret, an ille plus malorum. Sed rursus quoniam Deo summo repugnari non potest, bonorum suorum potestatem illi ultori (forte leg. alteri) assignavit, quem supra bonum ac perfectum esse dizi-*

mus. Ita duos ad certamen composuit et instruxit: sed eorum alterum dilexit, ut bonum filium, alterum abdicavit, ut malum. Postea autem multos genuit alios operum suorum ministros, quos Græci ἀγγέλους nominant; et illos unius, sed repugnantis naturæ, qualis duorum. Sed pars illa corruptibilis non utique statim corrupta est in ortus sui principio: sed post compositum ordinatumque, sicut mox docebimus, a substantiæ cælestis vigore perversa voluntate descendit. Cæterum in principio pares universi æqua conditione apud Deum suere, et idcirco Angeli omnes, quorum principes erant illi duo. Cum autem Deus ex his duobus alterum bono præposuisset, alterum malo, exorsus est fabricam mundi, omnibus his, quos creaverat, ministrantibus, et per certa officia dispositis. Sed hanc orationem tanquam adulterinam in textum admittere noluimus; abest enim a duodecim Vaticanis, 8 Reg. 1 Bon., antiquiss. Tax., Pen., Lips., Nav., Pal., 2 Brun., 4 Oxon., Tornes., Rostoch., 6 Colb., Gat., Vict., 1 Sorbon., 2 Clarom. Abest etiam a mss. Robanneo et Sangerman. non invenitur in antiquiss. ed. Rom., Venet., 1490, nec in Ald. 1515, Paris., 1525, Graph., Antwerp., 1559, Cratandri 1524, Is., etc. Neque etiam ullo modo admittenda, quamvis stylum Lactantii redoleat, quippe quæ multos errores continet: primo docet Manichæum errorem, nempe Deum creasse duo principia, unum boni, alterum mali. Falsum etiam est, bonum et malum ita cohærere, ut si unum, etiam alterum sustuleris; in cælo enim hoc non obtinet. Deinde diabolum cum Dei Filio confert, quod plane impium, ac ab Ariano quopiam excogitatum. Etiam hoc ἀντιπρῶτον, Deum habuisse in creatione Angelos operis sui ministros; immo et Lactantio repugnans, qui hoc eodem cap. sic inquit: *Quomodo igitur ab homine divina illa vis differret, si ut homo, ita etiam Deus ope indigeat aliena?* GALLEUS.

Illum primum et maximum Filium. Cave putes Lactantium arbitrari, angelos Dei filios natura esse, et ita vel ad Dei naturam illos extollere, vel Filium Dei ad naturam angelorum dejicere. Lactantius unum Dei Filium Jesum, et cognovit, et docuit, ut infra hoc libro, cap. 17, et lib. iv, cap. 8, ipsumque Deum de Deo confitetur eodem cap. 8 et cap. 18 ejusdem libri iv: *Quid, inquit, de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei suspensus est atque suffixus?* Idem habet eodem lib. iv, cap. 10, 13, 14 et 29, item de lumine lumen eodem cap. 29, Patri consubstantialem cap. eodem: *Utrique, inquit, una substantia est*; ejusdem cum eo potestatis hoc eodem lib. cap. 17: *Solus inquit, habet rerum omnium cum Filio potestatem*; et unum cum Patre toto capite eodem; et cap. 8 ejusdem libri iv, citat illud Joannis, et confitetur: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum*; in quo divinitas et cœternitas Filii luculenter asseritur. Omnia denique per ipsum facta fuisse confirmat hoc loco, et lib. iv, cap. 6 et cap. 8, in fine. Potius igitur ex Lactantio confiditur Arius, quam ut ei vel minimum assentiat. Cum igitur Lactantius hic et lib. iv, cap. 6, angelos censere Dei filiorum nomine videatur, respectu quidem Verbi, id est unigeniti Filii Dei non univoce, sed æquivoce illo uti nomine putandus est.

Artifice. Id concordat cum verbis Pauli ad Colossenses, cap. 1, v. 16 et 17, ubi creatio mundi Verbo tribuitur.

Ornandis. Mss. 1 Bonon. antiq. *ordinandis*. Sed et infra instruxisse mundum pariter et ornasse.

niam is et providentia, et ratione, et potestate perfectus est : de quo nunc parcius, quod alio loco (*scilicet lib. iv, cap. 6 et seqq.*) et virtus, et nomen ejus, et ratio enarranda nobis erit. Nemo quaerat, ex quibus ista materiis tam magna, tam mirifica opera Deus fecerit; omnia enim fecit ex nihilo.

Nec audiendi sunt poetæ, qui aiunt chaos in principio fuisse, id est, confusionem rerum, atque elementorum; postea vero Deum diremisit omnem illam congeriem, singulisque rebus ex confuso acervo separatis, in ordinemque descriptis, instruxisse mundum pariter et ornasse. Quibus facile est respondere potestatem Dei non intelligentibus, quem credant nihil efficere posse, nisi ex materia subjacente ac parata; in quo errore etiam philosophi fuerunt. Nam Cicero de Natura deorum disputans, sic ait: « Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam; sed habere, et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, cum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur quæ sit parata, fictorque item cera: sic isti providentiæ divinæ materiam præsto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est a Deo materia facta, ne terra quidem, et aqua, et aer, et ignis a Deo factus est. » O quam multa sunt vitia in his decem versibus! Primum, quod is, qui in aliis disputationibus, et libris fere omnibus providentiæ fuerit assertor, et qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non esse dixerunt, idem nunc quasi proditor aliquis, aut transfuga, providen-

tiam conatus est tollere: in quo si contradicere velis, nec cogitatione opus est, nec labore; sua illi dicta recitanda sunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero, quam a Cicerone vehementius refutari. Sed concedamus hoc mori et instituto Academicorum; ut liceat hominibus valde liberis dicere, ac sentire quæ velint. Sententias ipsas consideremus. Non est, inquit, probabile, materiam rerum a Deo factam. Quibus hoc argumentis doces? Nihil enim dixisti, quare hoc non sit probabile. Itaque mihi e contrario vel maxime probabile videtur: nec tamen temere videtur, cogitanti plus esse aliquid in Deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis; cui nihil aliud, quam opificium concedis. Quo igitur ab homine divina illa vis differet, si ut homo, sic etiam Deus ope indiget aliena? Indiget autem, si nihil moliri potest, nisi ab altero illi materia ministretur. Quod si fit, imperfectæ utique virtutis est, et erit jam potentior judicandus materiæ institutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia Deum vincit? Siquidem majus est, propria facere, quam aliena disponere. Si autem fieri non potest, ut sit potentius Deo quidquam, quem necesse est perfectæ esse virtutis, potestatis, rationis: idem igitur materiæ fctor est, qui et rerum ex materia constantium. Neque enim Deo non faciente, et invito, esse aliquid aut potuit, aut debuit. Sed probabile est, inquit, materiam rerum habere, et habuisse semper vim et naturam suam. Quam vinpotuit habere, nullo dante? quam naturam, nullo generante? Si habuit vim, ab aliquo eam sumpsit. A quo autem sumere, nisi a Deo potuit? Porro si ha-

VARIORUM NOTÆ.

Quoniam is et providentia. Mss. 4 Reg. et Rostoch. ac edit. Rom. 1468 et 1470, *prudencia*, quæ parum apposite de Deo dicitur. Est enim virtus prudentia hominibus propria, *providentia* Deo, ut recte Thomasius observat.

Poetæ. Hesiodus scilicet et Ovid. initio i *Metam.* et i *Fast.* Vide supra l. i, c. 5. Non ideo poetas reprehendit Lactantius, quod chaos quoddam constituerint, e quo postea emergerit universi pulchritudo; sed quod illud fecerint Deo coeternum. Notum est enim ex sacris Scripturis, confusam aliquam indigestamque molem, id est chaos, ex nihilo creasse Deum.

Descriptis. Ita omnes fere mss. et impressi. At 4 Bon. antiq. et 1 Clarom. cum edit. Is., *digestis*.

Credant. Manuscriptorum est; *credunt*, editorum.

De Natura deorum. Scilicet in fragmentis libri i, de Natura deorum.—*Nam Cicero de Natura deorum disputans.* Materiam disputationis significat, non titulum libro præscriptum, quia verba hæc in tribus de Natura deorum libris, quos habemus, non reperiuntur; aut ergo ex libro sunt deperdito, aut ampliores fuere de natura qui sunt deorum.

Providentiæ divinæ. De hac vide librum Lactant. de Ira Dei.

Non quam ipse faceret. Forte legendum, *ipse fecerit*.

In his decem versibus. Latinis *versus* non tantum metrici, sed quæcumque lineæ scripturarum. Cicero: *Non paginas tantum epistolæ, sed etiam versus syllabasque numerabo.*

Concedamus hoc mori. Ita legendum ex mss. omnibus et editis, præter Torn., Soubr., Thom., Walsh., in quibus est, *huic mori*; et Rom. 1470, 2 Paris., Ald., Fasitell., ac Betul., in quibus est, *hoc more*;

male. Cicero enim Academicorum more disputabat, atque illi mori concedendum aiebat Lactantius. *Ex Isæo.*

Sententias ipsas consideremus. Ex 4 vet. mss. Regiis, Goth., 1 Clarom. et edit. Cellar., approbante Francio, reposui *ipsas*, quod efficacius est, quam *ipsius* aliorum.

Doces. Omnium est mss. ac edit. Rom. 1468, 1470, Torn., Soubron. In 14 editis legitur, *probas*?

Nihil enim. Sic plurimi mss. Regii, 6 Colb., 2 Clarom., Em., Cant., Brun. et editi supra citati. In mss. 2 Bonon. sex aliis, et in nonnullis editis est, *Non enim*.

Quo igitur ab homine. Ita cum ed. Rom. 1470, Thys., Gall. et Cellar. et mss. omnibus, præter rec., 2 Colb. et Jun. et editos duodecim, in quibus est *Quomodo*.

Divina illa vis differet. Sic restitui ex veterrimis mss. 1 Regio-Put., 1 Bon., 4 Colb., 1 Clarom., Brun., et edit. Gall. 1563, faventibus 1 Reg. antiquissimo, Jun., Lips., Pal., Pen., Ultr., 1 Colb., 1 Clarom., ac editis quibus est *differet*, præter ed. Rom. 1470, in qua, sicut et in 1 Bon., 1 Reg. et 1 Colb. legitur, *differet*.

Ope indiget aliena... *Indiget*, omnium fere mss. et vet. editorum est; in cæteris impressis et Reg. 1 Colb. et Brun., *indigeat*.

Institutor. Variat; alias *fctor*, alias *factor*. Hæc notio in meo Fabro nondum indicata. Sic Tertullian. lib. v, adv. Marc., cap. 5: *Patrem dominum dicit, et hominis, et universitatis creatorem et institutorem.*

Sumpsit. Manuscriptorum est et vet. editorum ac Cellar. In rec. vulgatis, *assumpsit*.

buit naturam, quæ utique a nascendo dicitur, nata est. A quo autem, nisi a Deo potuit procreari? Natura enim, qua dicitis orta esse omnia, si consilium non habet, efficere nihil potest. Si autem generandi et faciendi potens est, habet ergo consilium et propterea Deus sit necesse est. Nec alio nomine appellari potest ea vis, in qua inest, et providentia excogitandi, et solertia potestasque faciendi. Melius igitur Seneca omnium stoicorum acutissimus, qui vidit « nil aliud esse naturam, quam Deum. Ergo, inquit, Deum non laudabimus, cui naturalis est virtus? » nec enim illam didicit ex ullo. Immo laudabimus: quamvis enim naturalis illi sit, illa sibi illam dedit; quoniam Deus ipse natura est. Cum igitur ortum rerum tribuis naturæ, ac detrahis Deo, in eodem luto hæsitatis; versuram solvis, Geta. A quo enim fieri negas, ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris.

Sequitur ineptissima comparatio. « Ut faber, inquit, cum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed utitur ea quæ sit parata, fictorque item cera: sic isti providentiæ divinæ materiam esse præsto oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. » Immo vero non oportuit; erit enim Deus minoris potestatis, si ex parato facit, quod est hominis. Faber sine ligno nihil ædificabit, quia lignum ipsum facere non potest; non posse autem, imbecillitatis est humanæ: Deus vero facit sibi ipse

A materiam, quia potest. Posse enim, Dei est: nam si non potest, Deus non est. Homo facit ex eo, quod est; quia per mortalitatem imbecillitas est, per imbecillitatem, definitæ ac modicæ potestatis: Deus autem facit ex eo, quod non est; quia per æternitatem fortis est, per fortitudinem, potestatis immensæ, quæ sine ac modo caret, sicut vita factoris. Quid ergo mirum, si facturus mundum Deus, prius materiam de qua faceret præparavit, et præparavit ex eo quod non erat? quia nefas est Deum aliunde aliquid mutuari, cum in ipso vel ex ipso sint omnia. Nam si est aliquid ante illum, et si factum est quidquam non ab ipso, jam et potestatem Dei, et nomen amittet. At enim materia nunquam facta est, sicut Deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur constituuntur æterna, et quidem B inter se contraria; quod fieri sine discordia et perniciæ non potest. Collidunt enim necesse est ea quorum vis et ratio diversa est: sic utraque æterna esse non poterunt, si repugnant, quia superare alterum necesse est. Ergo fieri non potest, quin æterni natura sit simplex, ut inde omnia, velut ex fonte, descenderint. Itaque aut Deus ex materia ortus est, aut materia ex Deo. Quid horum sit verius, facile est intelligi. Ex his enim duobus alterum sensibile est, alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid non potest esse, nisi in eo quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod movetur. Nec incipi, aut fieri, aut consummari quid-

VARIORUM NOTÆ.

Qua dicitis. Sic restitui ex editis Rom. 1468, 1470, Betul., Tornes., Soubron. cunctisque mss. præter 1 Clarom. in quo est, *qua dicitis*; in altero Clarom. multisque editis, *qua dicitur*.

Et faciendi. Ita plures editi et omnes mss. præter Cotton. in quo est *ac faciendi*; in multis impressis, *aut faciendi*.

Seneca. Vid. Senec., lib. iv de Benefic., c. 7. Adde Plinium, lib. ii, cap. 7; et lib. xxvii, cap. 3. De hoc infra lib. iii, cap. 18.

Nec enim. Additum est enim ex mss. Regiis, 3 Colb., 2 Brun. et vetustioribus ac melioribus editis: quod in 9 mss. deest.

Naturalis illi sit, illa sibi illam dedit. Ita mss. 2 Bonon., 9 Reg., 4 Colb., 2 Clarom. In scriptis Tax., Pen., Cantabrig. et Brun. editisque pluribus, *illa sit*. In 1 Reg., rec. et ed. Rom. 1470, Ald. 1515, Paris. 1525, Crat., Grapb., Gymnic., Fasit. et edit. Colon. 1544, *Naturalis illa ei sit, sibi illam dedit*; quod aptius crederem. In Em., *naturalis illi sit, sibi eam dedit*. Hæc duæ posteriores lectiones mihi non displicent.

Deus ipse natura est. Sic lego cum mss. 2 Bonon., 8 Reg., quorum duo sunt vetustissimi, 3 Colb., 2 Clarom., Tax., Brun. aliisque. Sic infra Lactantius lib. iii, c. 26. In 1 Reg., 3 Colb., Jun. multisque editis, *Deus ipsa natura est*.

In eodem luto hæsitatis, etc. Duo hæc sunt ex Phormione Terentiano act. v. scen. 2, v. 15. Proverbium est, quo significatur aliquos implicari negotio, quo se extricare nequeunt. Vide, si lubet, Erasmi Adagia Chiliad. i ant. iv, Adag. 99. Prioris meminit idem Lactantius lib. vii, cap. 2. — *In eodem luto hæsitatis.* Iterum l. vii, cap. 2: *In eodem luto, sicut Comicus ait, hæsitaverunt.* BUN.

Versuram solvis, Geta. Mss. 1 Bon. antiq., 3 Reg., Ultr., Brun. aliique addunt *Geta*. Muretus legit, *vorsuram*: alii *vorsura* scriptum volunt a Terentio. *Versuram* autem *solvere* Budæo dicuntur, qui ut syngrapham unam dissolvant, et una cautione se liberent,

C pecuniam mutuam majori fœnore iterum accipiunt, etc. Competit in eos, qui sic implicantur difficili negotio, ut se nequeant sine magno dispendio extricare. ERASM. — Translatio est a viatoribus, qui statim ut in lutum inciderint, alterum pedem educere conati, altero altius immerguntur.

Fieri negas. Ita mss. vetustissimi et optimi 1 Bonon. et 2 Reg., 6 Colb., Cant., Em., 2 Clarom., Brun., 2 vet. edit. Rom., Ald., Paris., Grapb., Crat. et Gallica versio. At rec. mss. 2 Reg., 7 editi post *fieri addunt mundum*; sed perperam. Vide præcedentia.

Quam ipse faceret. Forte legendum, *quam ipsa fecerit*.

Ædificabit. Ita reposui ex mss. præter 1 Reg. in quo legitur *ædificavit*, v pro b. In editis est, *ædificat*.

Facit ex eo. Sic mss. et vet. editi. In octo impressis rec. est, *fecit*.

Præparavit, et præparavit ex eo. Sic codices Bononienses atque unus Vaticanus, teste Thomasio, qui hanc repetitionem concinnam invenit; cum prius in editis semel tantum legeretur, *præparavit ex eo*.

Nefas est. Ita restitui ex mss. In 2 Reg. rec. et editis, *nefas esset*.

Nam si est aliquid ante illum, potestatem Dei et nomen amittet. Sic emendavimus ex mss. codicibus antiquissimis 1 Bonon., 5 Reg., 4 Colb., 1 Clarom., Em., Balliol., 2 Brun. Mire variant cæteri mss. et editi, quorum nobis videntur incongruæ lectiones. Sed lectio quam admittimus optimum efficit sensum, quod prius non erat in quibus legebatur his verbis: *Nam si est aliquid ante illum factum*.

Non poterunt. Sic lego cum omnibus prope mss. et veteribus editis. Cæteri vulgati cum 2 Colb. habent, *potuerunt*.

Itaque aut Deus. Additum aut ex cunctis mss. et quampluribus editis.

Nisi in eo quod sentit, quod sapit. Addidimus, quod

quam potest, nisi fuerit ratione provisum; et quemadmodum fiat, antequam est, et quemadmodum constet, postquam fuerit effectum. Denique is facit aliquid, qui habet voluntatem ad faciendum et manus ad id quod voluit implendum. Quod autem insensibile est, iners et torpidum semper jacet, et nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus voluntarius. Nam si omne animal ratione constat, certe nasci ex eo non potest, quod ratione præditum non est; nec aliunde accipi potest id, quod ibi, unde petitur, non est. Nec tamen commoveat aliquem, quod animalia quædam de terra nasci videntur. Hæc enim non terra per se gignit, sed spiritus Dei, sine quo nihil gignitur. Non ergo Deus ex materia, quia sensu præditum ex insensibili, sapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali numquam potest oriri: sed materia potius ex Deo est. Quidquid enim est solido et contractibili corpore, accipit externam vim. Quod accipit vim, dissolubile est. Quod dissolvitur, interit. Quod interit, ortum sit necesse est. Quod ortum est, habuit fontem unde oriretur, id est factorem aliquem sentientem, providum, peritumque faciendi. Is est profecto, nec ullus alius quam Deus. Qui quoniam sensu, ratione, providentia, potestate, virtute præditus est, et animantia, et inanima creare et efficere potest, quia tenet quomodo quidque sit faciendum. Materia vero semper fuisse non potest, quia mutationem non caperet, si fuisset. Quod enim semper fuit, semper esse non desinit; et unde abfuit principium, abesse hinc etiam finem necesse est. Quin etiam facilius est, ut id quod habuit initium, sine careat, quam ut habeat finem, quod initio caruit. Materia ergo si facta non est, ne fieri ex ea quidquam potest. Si fieri ex ea non potest, nec materia quidem

A erit. Materia enim est, ex qua fit aliquid. Omne autem ex quo fit, quia recepit opificis manum, destruitur, et aliud esse incipit. Ergo quoniam fluxum habuit materia, tum cum factus est ex ea mundus, et initium quoque habuit. Nam quod destruitur, ædificatum est; quod solvitur, alligatum; quod finitur, inceptum est. Si ergo ex commutatione ac sine materia colligitur habuisse principium, a quo alio fieri nisi a Deo potuit? Solus igitur Deus, qui factus non est, et idcirco destruere alia potest, ipse destrui non potest. Permanebit semper in eo quod fuit, quia non est aliunde generatus, nec ortus, nec nativitas ejus ex aliqua alia re pendet, quæ illum mutata dissolvat. Ex seipso est, ut in primo diximus libro (*scilicet*, c. 5 et 7); et ideo talis est, qualem se esse voluit, impassibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, æternus.

Jam vero illa conclusio, qua sententiam terminavit Tullius, multo absurdior. « Quod si materia, inquit, a Deo non est facta, nec terra quidem, et aqua, et aer, et ignis a Deo factus est. » Quam callide periculum prætervolavit. Sic enim superius illud assumpsit, tanquam probatione non indigeret; cum id multo esset incertius quam illud propter quod assumptum est. Si non est, inquit, a Deo facta materia, nec mundus a Deo factus est. Ex falso maluit colligere, quod falsum est, quam ex vero, quod verum. Et cum debeant incerta de certis probari, hic probationem sumpsit ex incerto, ad evertendum quod erat certum. Nam divina Providentia effectum esse mundum (ut taceam de Trismegisto, qui hoc prædicat, taceam de carminibus Sibyllarum, quæ idem nuntiant; taceam de prophetis, qui opus mundi, ac opificium Dei uno spiritu ac pari voce testantur) etiam inter philosophos pene universos convenit; id enim Pythagoræi, Stoici, Pe-

VARIORUM NOTÆ.

sentit, ex omnibus scriptis et veteribus editis. Vide ea quæ præcesserunt.

Provisum. Ita restitutum ex mss. Vaticanis, 2 Bon., 8 Reg., Tax., Pen., Lips., Pal., Brun., edit. Rom. 1468, 1470, et edit. Is. In 2 Col., 1 Clarom. et in cunctis fere editis, *prævisum*. Vide infra *ratione, providentia*.

Et quemadmodum. Bis in supradictis 29 mss. Legitur aut bis in 2 Reg., 1 Bon. rec., 1 Colb. et in Clarom. et in omnibus fere editis. In Em. et Christ., *fiat antequam factum est*.

Animal ratione. Hic innuere videtur Lactantius animalia ratione esse prædita.

Contractibili corpore. Ita emendavimus ex mss. 7 Reg., 6 Colb., 2 Clarom., Brun., aliisque, ac editis Torn., Thomas. In cæteris vulgatis tribusque Regiis rec. est *contractibili*.

Et inanima. Sic mss. 2 Bonon. et 2 Reg. vetustissimi, et complures editi. In 1 Clarom., *inanimia*; in 4 Reg., 3 Colb. et 1 Clarom., *inanimata*; in aliis 3 Reg., 5 Colb. et Brun., *inanimantia*.

Materia. Vide Plutarch. de Placitis philosophor., lib. 1, cap. 9.

Quod enim semper fuit, semper esse non desinit. Ex antiquioribus et melioribus editis codicibus omnibusque mss. addidimus *semper esse*, quod deest in pluribus vulgatis et 3 scriptis Oxoniensibus.

Quæ illum mutata dissolvat. Ms. 1 Bonon. antiq., *Quæ illum mutet ac dissolvat*.

Impassibilis. Vide annotata ad libr. de Ira Dei.

Sibyllarum. Initio scilicet sermonis primi.

De prophetis. Hæc ego non de veris prophetis intelligo, sed de alienigenis; ut puta Orpheo, Zoroastro, vel de Persarum magis, Indorumve gymnosophistis, aut Gallorum Druidis vel Semotheis. Nam sic Augustinus quoque aliquoties horum vatum mentionem facit. Lactantius siquidem hoc agit, ut gentes suorum hominum testimoniis convincat. Quid enim attinebat, Mosen et alios ex professo vero Deo mundi opificium assignantes, cum gentilibus numerari? BETULEIUS. — Et hoc mihi videtur de veris prophetis etiam intelligi posse. Confer. Huetium, Demonstr. Evangelic., pag. 497.

Id enim. Sic emendavi ex mss. vetustissimis, 2 Bon., 2 Reg. aliisque 4 Reg., 4 Colb., Goth., 1 Lips., 2 Clarom., Brun., et ed. Tornes., Cellar., Walch.; quod aptius est quam plerorumque vulgatorum, *idem etiam*, 2 Colb. et ed. Is., *idem enim*.

Pythagoræi. Ita restitui ex mss. fere omnibus. In 3 Colb., Brun., et in vulgatis, *Pythagorici*. De quo Plutarchus in Placitis philosophor. ait Pythagoram statuisse Deum ut principium omnium.

Stoici. Hi docuerunt nos Dei cognitionem habere ex pulchritudine simul et magnitudine rerum ab ipso factarum; ut Galen. in hist. Philos. retulit, cap. 27. Apud Lærtium, in Zenonis Vita, definiunt, Θεὸν εἶναι ζῶον ἀθάνατον. Miror autem quid Hieronymo venerit in mentem, qui capite nono in Ezechielem negat Stoicos providentiam Dei asserere, præsertim cum Senecæ stoici liber egregius de Providentia extet.

ripatici, qui sunt principes omnis disciplinae. Denique a primis illis septem sapientibus ad Socratem usque ac Platonem pro confesso et indubitato habitum est, donec unus multis post saeculis extitit delirus Epicurus, qui auderet negare id quod est evidentissimum, studio scilicet inveniendi nova, ut nomine suo constitueret disciplinam. Et quia nihil novi potuit reperire: ut tamen dissentire a caeteris videretur, vetera voluit evertere. In quo illum circumlatrantes philosophi omnes coarguerunt. Certius est igitur mundum providentia instructum, quam materia providentiam conglobatam. Quare non oportuit putare, idcirco mundum non esse divina providentia factum, quia materia ejus divina providentia facta non sit: sed quia mundus divina providentia sit effectus, et materiam esse factam divinitus. Credibilis est enim materiam potius a Deo factam, quia Deus omnia potest, quam mundum a Deo non esse factum, quia sine mente, ratione, consilio nihil fieri potest. Verum haec non Ciceronis est culpa, sed sectae. Cum enim suscepisset disputationem, qua deorum naturam tolleretur, de qua philosophi garriebant, omnem divinitatem ignorantia veri putavit esse tollendam. Itaque deos potuit tollere, quia non erant. Cum autem providentiam divinam, quae est in uno Deo, conaretur evertere, quia contra veritatem niti coeperat, deficienti-

bus argumentis, in hanc foveam necessario decidit, unde se extricare non posset. Hic ergo illum teneo haerentem, teneo defixum, quo Lucilius, qui contra disserebat, obmutuit. Hic est ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia. Explicet se Cotta, si potest, ex hac voragine; proferat argumenta, quibus doceat semper fuisse materiam, quam nulla providentia effecerit. Ostendat, quomodo quidquam ponderosum et grave, aut esse potuerit sine auctore, aut immutari valuerit, ac desierit esse, quod semper fuit, ut inciperet esse, quod numquam fuit. Quae si docuerit, tum demum assentiar, ne mundum quidem divina providentia constitutum; et tamen sic assentiar, ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim, quo nolet revolvatur, ut dicat, et materiam de qua mundus est, et mundum qui de materia est, natura extitisse: cum ego ipsam naturam Deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia, id est maxima ratione constantia, nisi qui habet mentem, providentiam, potestatem. Ita fiet, ut Deus fecerit omnia, nec quidquam esse possit omnino, quod non originem a Deo traxerit.

At idem quoties Epicureus est, et non vult a Deo factum esse mundum, quaerere solet quibus manibus, quibus machinis, quibus vectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse, si eo tempore potuisset esse, quo fecit. Sed ne perspiceret

VARIORUM NOTAE.

Quid quod Salvianus, sub initium sui operis, ubi eorumdem fere testimonia profert, stoicos nequam silentio praeterit. BETULEIUS.

Disciplinae, id est, sectae. Saepè ita cum Cicerone, Macrobio et aliis noster. Terent. Eun., act. II, sc. II. *Philosophorum habent disciplinae ex ipsis vocabula*. Cicero, lib. I, de Nat. deor., c. 7: *Tres trium disciplinarum principes convenistis*; l. V, Tuscul., c. 32: *Omnes fere philosophi omnium disciplinarum*. Conf., Lact., lib. II, c. 5, lib. III, c. 12, 14, 15, 17, 28 et 50. BUN.

Qui sunt principes omnis disciplinae. Hanc restitui lectionem, quae melior visa est, quam sequentes recentiorum. 4 mss. quae sunt principes omnium disciplinae; 2 Bon., 8 Reg., quorum duo sunt antiq., 5 Colbert., Pal., Lips., Ult., 1 Clarom., Brun., ed. Rom. 1468, 1470, quae sunt principales omnium disciplinae; 2 Reg. et 5 Colb., qui.

Ad Socratem usque ad Platonem. Ex 2 codicibus Regiis 900 annor. alioque rec. Regio, sed bonae notae, sic emendavi. Et haec est vera lectio. Alii multi scripti et impressi, a Socrate usque ad Platonem. Sic Thales apud Laertium dicit mundum esse opus Dei.

Multis saeculis. Hic errat Lactantius; non multis post saeculis, sed paucis post annis a Platone vixit Epicurus: hic natus est anno II, cix Olymp.; Plato vero obiit ann. I Olymp. cviii.

Circumlatrantes. Hic innuere videtur cynicos. — *Circumlatrantes*. Auctoritas melior, quam quae est in Lexicis ex Avieno et Nolano. Invenio quoque in Senec. ad Marciam, c. 22: *Circumlatrare hominem*; et Ammian. Marcell., lib. XVI: *Circumlatrabat Arbetionem invidia*. Add. Falsteri Suppl., lib. L, pag. 54. BUN.

Providentia instructum. Sic omnes. Heumann. legit: *mundum a providentia instructum*. Potest praepos. a abesse, ut lib. I, c. 2: *Consilio... instructum*; lib. de Ira, c. 9: *Mundum ipsum nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica instructum*; et lib. de Opif., c. 2: *Nulla providentia instructum esse ac regi mundum*. BUN.

Quam materia providentiam conglobatam. Sic habet ms. 1 Bonon. antiquior, suffragantibus 3 Vatic., 1

Lips. et Goth., in quibus est, *materiae providentiam conglobatam*. Providentiam autem cum materia conglobatam ait ille, qui providentiam eodem tempore cum materia fuisse existimat, et putat nihil potuisse efficere providentiam, nisi ante vel simul materiam habuisset. In quo quidem multum providentiae detrahitur. THOMASIIUS. — Mss. 28 et vet. ed. Rom. habent, *materiae providentia conglobatam*; 12 editi, *materiae providentia conglobatum*. — *Quam materiam providentia conglobatam*. In lib. de Ira, c. 9: *Naturam rerum quibusdam minutis seminibus et insecabilibus conglobatam*; et cap. 10, *hanc atomorum coitionem et conglobationem efficere omnia*. BUN.

Quo Lucilius. Plurimi mss. et editi ita ferunt. Scripti 9 et duo impressi, *quoniam Lucilius*; 1 Bonon. antiq. et edit. Rom. 1470, *quia Lucilius*; nonnulli vulgati, *Lucillius*. Hoc vide in Ciceron., lib. I de Nat. deor. Lucilius apud Ciceronem partes stoicorum defendit.

Explicet se Cotta. Sic lego cum omnibus mss. et cunctis fere editis. In nonnullis vulgatis est *Explicit C. Cotta*, prave. Cotta quidem apud Ciceronem erat Academicus. — *Teneo... teneo... explicet se*. Elegans formula, qua utuntur, quem alter in angustias se conclusit, alter de victoria gaudet. Cic. IV Acad., 48: *Teneo te, inquam*, etc.; pro Quinctio, c. 20: *Hic te teneo*; et lib. III, in Verr., c. 60. BUN.

Nolet. 2 Reg. rec., *nolet*; scripti 5 rec., *nolet*; Reg. Put., *non vult*.

Quibus manibus... vectibus... molitione. Add. infra *ferramentis*. Respexit ad Cic. I, I de Nat. deor. c. 8: *Quae molitio? Quae ferramenta? Qui vectes? Quae machinae?* BUN.

Videret fortasse, etc. Mss. 9, *Videres... potuisses*. I, Bon. antiq. et Pal. *Videre fortasse potuisses... potuisses*.

Quo fecit. 1, Colb. *fecerit*; plures, *quo Deus fecit*, inter quos Buneman., qui hunc locum sic annotat: — *Quo Deus fecit*. Addunt *Deus*, Lips., Goth., Emman., Bodl., Cott., Sublac., Ven. 1471, 72, 97,

homo Dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum, nisi perfectis omnibus. Sed ne induci quidem poterat: quomodo enim subsisteret, cum fabricaretur desuper cœlum, terraque subter fundaretur; cum fortasse humida, vel nimis rigoribus torporata concreverent, vel igneis caloribus incocta et solidata durescerent? Aut quomodo viveret, sole nondum instituto, nec frugibus, nec animalibus natis? Itaque necesse fuit hominem postremo fieri, cum jam mundo cæterisque rebus manus summa esset imposita. Denique sanctæ litteræ docent hominem fuisse ultimum Dei opus, et sic inductum fuisse in hunc mundum, quasi in domum jam paratam et instructam: illius enim causa facta sunt omnia. Idem etiam poetæ fatentur. Ovidius (*principio Metam.*) perfecto jam mundo, et universis animalibus figuratis, hoc addidit:

Sanctius his animal, mentisque capacius altæ
Deerat adhuc, et quod dominari in cætera posset;
Natus homo est.

Adeo nefas existimandum est ea scrutari, quæ Deus voluit esse celata! Verum ille non audiendi aut discendi studio requirebat, sed refellendi; quia confidebat neminem id posse dicere. Quasi vero ex hoc putandum sit, non esse hæc divinitus facta, quia quomodo facta sint, non potest pervideri. An tu, si educatus in domo fabrefacta et ornata, nullam umquam fabricam vidisses, domum illam putasses non ab homine esse ædificatam; quia, quomodo ædificetur, ignorares? Idem profecto de domo quæreris, quod nunc de mundo requiris; quibus manibus, quibus ferramentis homo tanta esset opera molitus; maxime si saxa ingentia, immensa cæmenta, vastas columnas,

A opus totum sublime et excelsum videres, nonne hæc tibi humanarum virium modum viderentur excedere, quia illa non tam viribus quam ratione atque artificio facta esse nescires?

Quod si homo, in quo nihil perfectum est, tamen plus efficit ratione, quam vires ejus exiguæ patiantur, quid est cur incredibile tibi esse videatur, cum mundus dicitur factus a Deo, in quo, quia perfectus est, nec sapientia potest habere terminum, nec fortitudo mensuram? Opera ipsius videntur oculis. Quomodo autem illa fecerit, ne mente quidem videtur: quia, ut Hermes ait, mortale immortalis, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto propinquare non potest, id est propius accedere et intelligentia subsequi. Et ideo terrenum adhuc animal rerum cœlestium perspectionem non capit, quia corpore quasi custodia septum tenetur, quominus soluto ac libero sensu cernat omnia. Sciat igitur quam inepte faciat, qui res inenarrabiles quærit. Hoc est enim modum conditionis suæ transgredi, nec intelligere, quousque homini liceat accedere. Denique cum aperiret homini veritatem Deus, ea sola scire nos voluit, quæ interfuit hominem scire ad vitam consequendam: quæ vero ad curiosam et profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana essent. Quid ergo quæris, quæ nec potes scire, nec si scias, beatorum flas? Perfecta est in homine sapientia, si et Deum esse unum, et ab ipso esse facta universa cognoscat.

CAPUT X.

De mundo ejusque partibus, elementis et tempestatibus.

Nunc quoniam refutavimus eos qui de mundo et

VARIORUM NOTÆ.

Rost., Pier., Parrh. Crat., Ald., Gymn., Tornes. At male Thomas. et sequentes omiserunt.

Sed ne perspiceret homo opera Dei, etc. Falsa est hæc Lactantii sententia.

Nimis rigoribus torporata. Sic omnes edd. præter vet. Rom. In cunctis serme mss. est *corporata*, quod cum *rigoribus* minus convenit. Sed et cap. seq. post initium Lactantius scribit *frigoribus et gelu torpet*; et *torporavit* etiam Turpilii dixit apud Nonium.

Sole nondum instituto. Thomasius legit, ut in Bon. et 4 Clarom., *solo nondum instituto*, quod magis coherere videantur sequentia de frugibus et animalibus, quæ in solo versantur. Ego lectionem cæteris omnibus rass. et impressis receptam exhibui. Cæterum de solo, sive terra, Lactantius jam dixerat, et rationem Thomasii nihil habere momenti intelliget, qui textum inspexerit. ISÆVUS.

Hominem fuisse ultimum Dei opus. Gen. c. ii. Si quis miretur, cur Deus operi præstantissimo locum postremum dederit, sufficiat illi sapientissima creatoris voluntas. Si quis tamen causas aliquas scire velit, has habeat: Indigebat homo domicilio, et quidem nec vacuo, nec deformi, quippe creatura Dei nobilissima, et semideus quidam existens. Prius igitur Deus pulcherrimum et absolutissimum, hoc est, rebus adornatum, ad usum, ad jucunditatem denique omnimodam pertinentibus refertissimum universi theatrum construxit; postea hominem in palatium augustissimum ita præparatum introduxit, atque creaturis omnibus principem præfecit: quod si homo mundum reperisset vacuum, et destitutum sole,

luminaribus, herbis, fructibus, animantibus denique vivis, sese moventibus in aere, aquis et terra, utique ei solitudo fuisset permolesta, et defectus rerum necessariorum felicitatem ejus varie turbasset. Plura qui volet, legat *Philonis* *Cosmopœiam*, Gregorii Nysseni librum de hominis Opificio, cap. 2. Ambrosii epistol. ad Herontianum, quæ est 58. PARÆVUS.

Quomodo ædificetur. Ita mss. ex quibus duo sunt omnium antiquissimi 1 Bon. et 1 Reg., 4 Coll., Jun., Brun. et quamplures editi. In 4 scriptis et 2 vulgatis est *ædificatur*; in 2 mss. Reg. et 1 Lips. *ædificaretur*; in 1 Clarom. ac edit. Tornes. et Soubron. *fabricatur*.

Hermes. Trismeg. apud Stob. in Collectan. serm. 80, de Diis.

Perspectionem. Quod tota hæc sectio supra requirit. Vidit etiam Borrichius in defectu lexicorum. Iterum Lact. l. de Ira c. 4: *A veri perspectione*. Inveni quoque vocem rariorem ex antiquioribus adhuc ignotam in Augustini de Civ. Dei, l. viii, c. 4: *Contemplatio perspectionem sibi vindicat veritatis*. BUN.

Custodia septum. Sic de corpore et anima loquitur Plato in Phædone. Sic et Lactantius ipse in libro de Opificio Dei, cap. 20, ad mentem Platoniorum de homine ait: *Nam corpusculum hoc quo induti sumus, hominis receptaculum est*.

Ea sola scire... curiosam. Conf. infra, l. ii, c. 11; l. iii, c. 20: De Opif., c. 15. Tertull. de Anima, c. 1, fin.: *Præstat per Deum nescire, quia non revelaverit, quam per hominem scire, quia ipse præsumperit*. BUN.

de factore ejus Deo aliter sentiunt quam veritas habet, ad divinam mundi fabricam revertamur, de qua in arcanis sanctæ religionis litteris traditur. Fecit igitur Deus primum omnium cælum, et in sublime suspendit, quod esset sedes ipsius Dei conditoris. Deinde terram fundavit, ac cælo subdidit, quam homo cum cæteris animalium generibus incoleret. Eam voluit humore circumflui, et contineri. Suum vero habitaculum distinxit claris luminibus, et implevit, sole scilicet, lunæque orbe fulgenti, et astrorum micantium splendidibus signis adornavit; tenebras autem, quod est his contrarium, constituit in terra: nihil enim per se continet luminis, nisi accipiat a cælo, in quo posuit lucem perennem, et superos, et vitam perpetuam, et contra in terra tenebras, et inferos, et mortem. Tanto enim hæc ab illis superioribus distant, quantum mala a bonis, et vitia a virtutibus. Ipsius quoque terræ binas partes contrarias inter se, diversasque constituit, scilicet orientem, occidentemque: ex quibus oriens Deo accensetur; quia ipse luminis fons, et illustrator est rerum, et quod oriri nos faciat ad vitam sempiternam. Occidens autem conturbatæ illi pravæque menti adscribitur, quod lumen abscondat, quod tenebras semper inducat, et quod homines faciat occidere atque interire peccatis. Nam sicut lux orientis est, in luce autem vitæ ratio versatur; sic occidentis tenebræ sunt: in tenebris autem, et mors, et interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimensus est, meridiem ac septentrionem: quæ partes illis duabus societate junguntur. Ea enim, quæ est solis calore flagrantior, proxima est, et cohæret orienti. At illa, quæ frigidioribus et perpetuo gelu torpet, ejusdem est cujus extremus occasus. Nam sicut contrariæ sunt luminis te-

nebræ, ita frigus calori. Ut igitur calor luminis est proximus, sic meridies orienti: ut frigus tenebris, ita plaga est septentrionalis occasui. Quibus singulis partibus suum tempus attribuit, ver scilicet orienti, æstatem meridianæ plagæ; occidentis autumnus est, septentrionis hyems. In his quoque duabus partibus, meridiana et septentrionali, figura vitæ et mortis continetur: quia vita in calore est, mors in frigore. Sicut autem calor ex igne est, ita frigus ex aqua. Secundum harum partium dimensionem, diem quoque fecit ac noctem, quæ spatia, et orbis temporum perpetuos ac volubiles, quos vocamus annos, alterna per vices successione conficiant. Dies, quem primus oriens subministrat, Dei sit necesse est, ut omnia quæcumque meliora sunt. Nox autem, quam occidens extremus inducit, ejus scilicet, quem Dei esse æmulum diximus.

Quæ duo etiam in hoc præscius futurorum Deus fecit, ut ex iis, et veræ religionis, et falsarum superstitionum imago quædam ostenderetur. Nam sicut sol, qui oritur in diem, licet sit unus, unde solem esse appellatum Cicero vult videri (lib. II de Nat. deorum), quod obscuratis sideribus, solus appareat, tamen quia verum ac perfectæ plenitudinis lumen est, et calore potissimo, et fulgore clarissimo illustrat omnia: ita in Deo, licet sit unus, et majestas, et virtus, et claritudo perfecta est. Nox autem, quam pravo illi antitheo dicimus attributam, ejus ipsius multas et varias religiones per similitudinem demonstrat. Quamvis enim stellæ innumerabiles micare ac radiare videantur; tamen, quia non sunt plena ac solida lumina, nec caloris præferunt quidquam, nec tenebras multitudine sua vincunt. Duo igitur illa principalia inveniuntur, quæ diversam et contrariam

VARIORUM NOTÆ.

Et de factore ejus. Restituta præpositio de ex cunctis pene mss. Deest in 4 rec. et multis editis. De opere sex dierum, vide S. Ambr., S. Basilium, S. August. Confess., lib. XII; et Theodoret. de Provid., lib. I et II. *Circumflui.* Pass. ut Macrobi. Somn. Scip., l. II, c. 9: *Gemino Oceani ambitu terræ corpus omne circumflui.* BUN.

Suum vero habitaculum. Hic loci et lib. VII, cap. 5, ab auctore nostro cælum accipitur pro universi cælorum mole, quatenus etiam empyreum complectitur. ISÆUS.

Tenebras autem, quod est his contrarium. Nihil mutandum: quod est significat, id est, hoc est, pro more aliorum, et Lactantii, l. VI, c. 25: *Divina lex duos in matrimonium, quod est, in corpus unum... conjungit.* Epit. Taur. c. 15. extr. ΖΑΝ ΚΡΟΝΟΥ, quod est *Jupiter Saturni.* BUN.

Oriens Deo accensetur. Sic 36 mss. et plures editi. Id est, attribuitur. In 2, Reg. rec. et nonnullis editis, *Deo similis censetur*; quod est glossema. Videtur hic Lactantius nimis allegoriis indulgere.

Pravæque menti. Hic et infra minus catholice loquitur Lactantius, quasi mala mens summum habeat imperium in Occidentis.

Plaga est septentrionalis. Sic restitui ex antiquioribus et melioribus mss. 1 Bonon., Regio-Put., 2 al. Reg. bonæ notæ, Pal. et Lips. In vulgatis et in pluribus mss. est *septentrionis.*

Ver orienti. De his allegoriis, vide etiam S. Ambrosium, lib. IV Hexameron.

Occidentis autumnus est, septentrionis hyems. Ita mss. et vet. ed. Rom. casu secundo. Cæteri vulgati

casu tertio *Occidenti... septentrioni.* In plerisque mss. pro *hyems*, est *hybernus.* Lectio nostra propius accedit ad ordinem linguæ latinæ.

Quæ spatia. Sic mss. 6 Reg., 5 Colb., 2 Brun. et antiquiores ac meliores editi bene multi. Quidam mss. et edd. 7. *qui.*

Conficiunt. Goth. *Perficiant*, illud præfero. l. VII, c. 14: *Diebus per vicem revolutis orbis conficiuntur annorum*; et epit., c. 25: *Ut... cursus et certa spatia conficerent.* BUN.

Inducit. Ita omnes fere mss. et editi: et quidem recte, ut respondeat præcedentibus: *Oriens subministrat.* Ms. 1 Reg. ac ed. Thys. et Gall., *inducit.*

Etiam in hoc. Hæc restitui ex omnibus mss. et impressis, præter 5 edd. recentiores, in quibus desiderantur.

Qui oritur in diem. Sic emendavi ex cunctis mss. præter 1 Reg. rec. et editiones, in quibus est *in die.*

Perfectæ plenitudinis lumen. Heraclitus solem cælestis luminis fontem, teste Macrobio, dicit: sive lumen suum, secundum Plin. cæteris sideribus fœneret; sive, ut Cic. voluit, aliis quidem sideribus, excepta luna, proprium sit lumen, ipse dux, princeps et moderator luminum sit. Vide Platonem in Timæo, Ciceronem de Universitate, Macrobi. lib. I Som. supra cap. 20. BETULEIUS.

Calore potissimo. Ita omnes editi et multi melioresque mss. In 1 Bonon. antiq., 3 Reg., Lips. et Pal., *potentissimo.*

Antitheo. Id est, diabolo. *Antitheus*, vox græca, significat, qui contra Deum est, vel Dei adversarius.

Præferunt. Sic quamplures editi et omnes fere

sibi habent postestatem; calor et humor: quæ mirabiliter Deus ad sustentanda et gignenda omnia excogitavit. Nam cum virtus Dei sit in calore et igni, nisi ardorem vimque ejus admixta humoris ac frigoris materia temperasset, nec nasci quidquam nec cohærere potuisset, quin statim conflagratione interiret quidquid esse cœpisset. Unde et philosophi quidam et poetæ discordi concordia mundum constare dixerunt: sed rationem penitus non videbant. Heraclitus ex igne nata esse omnia dixit; Thales Milesius ex aqua. Uterque vidit aliquid: sed erravit tamen uterque, quod alterutrum si solum fuisset, neque aqua nasci ex igne potuisset, neque rursus ignis ex aqua. Sed est verius, simul ex utroque permixto cuncta generari. Ignis quidem permisceri cum aqua non potest, quia sunt utraque inimica; et si cominus venerint, alterutrum quod superaverit, conficiat alterum necesse est: sed eorum substantiæ permisceri possunt. Substantia ignis, calor est; aquæ, humor. Recte igitur Ovidius:

Quippe ubi temperem sumpsere humorque calorque,
Concipiunt, et ab his oriuntur cuncta duobus:
Cumque sit ignis aquæ pugna, vapor humidus omnes
Res creat, et discors concordia foetibus apta est.

VARIORUM NOTÆ.

mss. In rec. 1 Reg. et 1 Colb. est, *præferant*; in 1 Lips. et 3 editis *proferunt*; in 3 Reg. rec. ac edd. sex, *perferunt*. Buneman legit etiam *perferunt*, notamque sequentem exhibet. — *Perferunt*. De Opificio cap. 7: *Admirabile, quod una dispositio... innumerabiles animantium præferat varietates*. Ubi multæ edd., *perferat* subornant. De Opif. c. 8: *Incredibile est, quantam pulchritudinem præferat*. BUNEM.

Mirabiliter. Mss. 1 Colbert. et 1 Brun. *multum utiliter*.

Philosophi. Empedocles scilicet, de quo apud Laetium et Plutarch. de Placitis Philosophor. lib. 1, c. 3.

Et poetæ. Ut Ovidius verbis paulo post proferendis; et Horat., l. 1, epist. 12, v. 19, de pugna elementorum.

Quid velit et possit concordia discors.

Non videbant. Ita restitimus ex omnibus mss. et edit. Tornes., Betul., et Soubron. In cæteris impressis est, *non viderunt*.

Heraclitus ex igne. Refertur a Laetio inter ejus dogmata. Meminit Cic. in iv Academ. Quæst. Confutatur etiam a Lucretio lib. 1. BETUL.

Thales. De quod dictum est libro 1, cap. 8, et apud Laetium.

Substantia ignis, calor est; aquæ, humor. Quia his subsistunt ac conservantur. Vide infra, et cap. 12.

Ovidius. Lib. 1 Metam., ibid. ubi de Nili fecunditate scribit.

Ut sacramento ignis et aquæ nuptiarum fœdera sanciantur. Festus Pompeius lib. 1: *Aqua dicitur a qua juvantur: aqua et ignis interdici solet, quam accipiunt nuptæ, videlicet quia hæ duæ res humanam vitam maxime continent*. Eadem Plutarch., Rom. Problem., cap. 1. Idem Festus lib. 6: *Facem in nuptiis in honorem Cereris præferant, aquaque aspergebatur nova nupta, sive ut casta puraque ad virum veniret, sive ut ignem et aquam cum viro communicaret*. Valerius Flaccus lib. viii, Argonaut.:

Ignem Pollux, undamque jugalem
Prætulit, ut dextrum pariter vertantur in orbem.

Ovid. lib. 11 de Arte amandi:

Ista viri capient, si jam captanda probabant,
Quos faciunt justos ignis et unda viros.

In primo limine aquam exhibebant, cui titionem intingebant. M. Varro apud Turneb. lib. xxix, c. 27: *Contra a novo marito, cum item a foco in titione ex fe-*

Alterum enim quasi masculinum elementum est, alterum quasi fœmininum; alterum activum, alterum patibile. Ideoque a veteribus institutum est, ut sacramento ignis et aquæ nuptiarum fœdera sanciantur, quod fœtus animantium calore et humore corporentur, atque animentur ad vitam.

Cum enim constet omne animal ex anima et corpore, materia corporis in humore est, anima in calore: quod ex avium fœtibus datur scire, quos crassi humoris plenos nisi opifex calor foverit, nec humor potest corporari, nec corpus animari. Exulibus quoque ignis et aqua interdici solebat: adhuc enim videbatur nefas, quamvis malos, tamen homines supplicio capitis afficere. Interdicto igitur usu earum rerum, quibus vita constat hominum, perinde habebatur, ac si esset, qui eam sententiam exceperat, morte mulctatus. Adeo ista duo elementa prima sunt habita, ut nec ortum hominis, nec sine his vitam crediderint posse constare. Horum alterum nobis commune est cum cæteris animantibus, alterum soli homini datum. Nos enim quoniam cœleste atque immortale animal sumus, igne utimur, qui nobis in

lici arbore, et in aquali aqua allata esset. Dempsterus. Vide Brissonium, de Ritu Nuptiarum.

Corporentur, atque animentur. Junxit eodem modo Plinius l. vii Hist. Nat., sect. 13 fin. de Generatione Hominis. Hieronymus ad Pammach. f. m. 170: *Confotum corporat, corporatum in membra distinguit*. Conf. Lact. lib. 11, c. 8 et Barthii Advers. l. vii, c. 2, fol. 313. BUN.

Nec humor potest corporari, nec corpus animari. Sic legendum est ex edit. Soubron. et Tornes. ac mss. non ut male in nonnullis editis, *corporare, nec corpus animare*. Ita autem legendum esse patebit cuivis, si modo scopum Lactantii perpenderit; corpus enim non animat, sed animatur. *Ex Isæo*. — *Corporari*, pro corpore indui, et *animari*, pro animam accipere, raræ voces. Extant insuper lib. iv Institut., cap. 26.

Exulibus quoque. Interdictio illa, citra soli mutationem, in eo habebatur, *cum nemine*, sic interdicto, *communicandam aquam, et ignem, aut lectum*. Ut Appianus loquitur de Metello sic interdicto. Etiam lege Julia de vi privata tenebatur, *qui eum cui et aqua et igni interdictum est, receperit, celaverit, tenuerit*; quod ait Paulus Sent. v, cap. 26. Etiam apud Græcos similis pœna in usu. Electra apud Euripidem in Oreste de se, Pylade ac Oreste, *Decretum, inquit, est Argis nemini fas esse nos matricidas, aut tecto, aut igne, aut alloquio excipere*. SELDENUS. — Eadem pœna affectus fuisse legitur in Usuardi Martyrologio xviii kal. januarii S. Valerianus in Africa episcopus, qui cum esset annorum plus octoginta, in persecutione Vandatica sub Genserico rege ariano extra civitatem singularis expelli jussus est: et ita præceptum, ut nullus eum neque in domo, neque in agro dimitteret habitare; sed in strata publica multo tempore nudus sub aere jacens, in confessione catholica veritatis, et defensione sanctimonii cursum beatæ vitæ complevit. Ex Vict. Vit. Hist. Persecut. Vandal. lib. 1, n. 12.

Horum alterum nobis, etc. Non agit hoc Lactantius, ut doceat hominem tantum ex igne et aqua constare. Corpus siquidem hominis, ut animantium reliquorum omnium, constat ex quatuor elementis, Aristot. et Hippocrate testibus. Sed ex analogia docet, animæ originem cœlitus esse; corporis ex iisdem elementis, ex quibus universa constant: sed in primis ex humido, eo forte, quia et semen et sanguis humo-

argumentum immortalitatis datus est, quoniam ignis a cælo est: cujus natura, quia mobilis est, et sursum nititur, vitæ continet rationem. Cætera vero animalia, quoniam tota sunt mortalia, tantummodo aqua utuntur, quod est elementum corporale atque terrenum. Cujus natura, quia mobilis est, ac deorsum vergens, figuram mortis ostendit. Ideo pecudes, neque in cælum suspiciunt, neque religiones sentiunt, quoniam ab his usus ignis alienus est. Unde autem, vel quomodo Deus hæc duo principalia, ignem et aquam, vel accenderit, vel eliquaverit, solus scire potest qui fecit.

CAPUT XI.

De animantibus, homine, Prometheo, Deucalione, Parcis.

Consummato igitur mundo, animalia varii generis, dissimilibus formis, et magna et minora ut fierent, imperavit. Et facta sunt bina; id est diversi sexus singula: ex quorum sætibus, et aer, et terra, et maria completa sunt. Deditque his omnibus generatim Deus alimenta de terra, ut usui hominibus esse possent; alia nimirum ad cibos, alia vero ad vestitum: quæ autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra juvarent; unde dicta sunt jumenta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis, regnum

sibi æternum parare constituit, et innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipsi sibi simulacrum sensibile, atque intelligens, id est ad imaginis suæ formam, qua nihil potest esse perfectius: hominem figuravit ex limo terræ; unde homo nuncupatus est, quod sit factus ex humo. Denique Plato humanam formam esse ait; et Sibylla, quæ dicit:

Εἰδὸν ἴσθ' ἀνθρώπος ἐκῆ, λόγον ὀρθὸν ἔχουσα.

De hac hominis fictione poetæ quoque, quamvis corrupte, tamen non aliter tradiderunt: namque hominem de luto a Prometheo factum esse dixerunt. Res eos non fefellit, sed nomen artificis. Nullas enim litteras veritatis attigerant: sed quæ prophetarum vaticinio tradita, in sacrario Dei continebantur, ea de fabulis et obscura opinione collecta et depravata, ut veritas a vulgo solet variis sermonibus dissipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad quod audierat, carminibus suis comprehenderunt; et hoc quidem inepte, quod tam mirabile tamque divinum opificium homini dederunt. Quid enim opus fuit hominem de luto fingi, cum posset eadem ratione generari qua ipse Prometheus ex Japeto natus est? qui si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. De diis autem illum non fuisse, pœna ejus in Caucaso

VARIORUM NOTÆ.

res sunt; nam Thaletis opinio ab ipso Lactantio paulo superius est explosa. Quod autem animæ ignitam tribuit naturam, suis ipsius rationibus quibus non ita pridem Heracliti dogma confutavit, repugnat.

BETULEIUS.

Tota. Nota vocem *tota* pluraliter in recto casu.

Quia mobilis est, ac deorsum vergens. Præter ms. 1 Bonon. qui habet *immobilis*; a secunda manu, omnes mss. et editi legunt *mobilis*: quæ lectio, refragante licet Isæo, videtur præferenda. Cum enim experientiam testatus, aquam dicat immobilem esse et tamen deorsum vergere, qui fieri possit, rogo, ut aqua deorsum moveatur, quod fatetur, ipsa interim immobilis? Certe Lactantii mentem feliciter assequemur, si ad præcedentia oculos intendamus. Quippe ubi dicit nos igne uti, cujus motus omnis est ad superna, cætera vero animalia hoc cum aqua commune habere, quæ ignei vigoris experts alio longe motu fertur, et qua potest vi deorsum vergit. SPARK.

Bina. Vide Genes. 1, et confer. cum cap. vi, vers. 20.

Ad vestitum. Sic restitui ex plerisque mss. tum veteribus, tum optimis, Reg., Bonon. aliisque. In 8 rec. et in editis est, *ad vestimentum*. — *Ad vestitum.* Sic edo ex Bon., Pal., Ultr., Lips. 4, et loco gemino, secundum meliores libros, de Ira, c. 15: *Partim ad cibos, partim ad vestitum.* BEN.

Innumerabiles animas procreare. Ex hoc loco nonnulli arguunt, Lactantium sensisse animas omnes in principio fuisse creatas: sed hoc Platoniorum commentum de animabus ante corpora conditis irridet, et refutat ille lib. iii, cap. 18. Et quidem Lactantius hic non de ipsa animarum creatione loquitur, sed de divino eas creandi decreto; quod denotat his verbis: *Constituit et excogitavit.*

Formam. Quæ sit imago, aut divinus character homini inditus a Creatore, vide non Platonem, sed Paulum, II Corinth. cap. iii, Colossens. cap. iii, et Ephes. cap. iv.

Θεοειδὴν. Θεοειδῆ potius, vel θεοειδῆς, ut est apud

ipsum Platonem in libro de Republica sexto. Sic Philo Judæus, animam ἀπόσπασμα θεοῦ dicit; tribuit illi quod Paulus ad Heb. 1, ipsi unigenito Dei Filio Christo. In libro de Mundo, τὴν ποθεὶν σφραγίδα θεοῦ, animam vocat, cujus characterem esse ait, æternam rationem. Pythagoras ait mortalibus θεῖον γένος esse: sicut etiam Aratus: τοῦ γὰρ καὶ γένος ἴσμεν. Quod nec Paulus quidem Athenis improbavit. ACTOR. XVII. Ex his, inquam, facile possumus colligere, quam prope ad verum per medias tenebras studiosa antiquitas pervenerit. Nam vere, ut Lactantius ait, ipsos non res, sed nomen artificis fefellit, optimo atque maximo Deo Jovis nomen, quod Scriptura ignorat, tribuentes. BETULEIUS.

Εἰδὸν, etc. Sibyllar. Carm., serm. 8. Interpretatio latina:

Imago est homo mea, rationem rectam habens.

Vide etiam sermonem primum Sibyllar. Carminum, ubi de Creatione hominis.

Prometheo. Hanc fabulam diversimode diversi narrant; de qua vide Hesiodum in Ergis, Platonem in Protagora, Ovidium initio Metamorph.; Horatium Od. 16, Carm. 1; Propertium lib. iii, Elegia 3; Fulgentium in Fabulis, et Servium.

Nullo non addente aliquid ad quod audierat. Ex mss. et vet. edit., Rom. ita reposui. In impressis erat, *nullo non addente aliquid ad quod audierunt*. Lectionem textus, errorem librarii putes forsitan; at ego ipsius Lactantii scitum esse censeo hellenismum; sic Terent. in Andria: *Restitit in quem me accepisti locum*. Sic Livius, lib. 1: *Et in quem primum egressi sunt locum Troja, vocatur*. Gronovius. Hanc lectionem confirmant etiam mss. Lips., Ultr., 2 Bruu. In 3 Reg., rec. ad id quod.

Prometheus. Unus e Titanibus. Japetus namque Urani et Titæ filius erat: hæc facta sunt circa Saturni tempora, scilicet novemdecim et amplius sæculis ante vulgarem æram.

monte declarat. Sed neque patrem ipsius Japetum, A patrumque Titana quisquam deos nuncupavit, quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuit, per quam divinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui potest. Factum esse diluvium ad perdendam tollendamque ex orbe terræ malitiam, constat inter omnes. Idem enim et philosophi, poetæ (scil. Ovid., 1, Met.), scriptoresque rerum antiquarum loquuntur; in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo cataclysmus ideo factus est, ut malitia, quæ per nimiam multitudinem increverat, perderetur, quomodo fictor hominis Prometheus fuit? cujus filium Deucalionem iidem ipsi ob justitiam solum esse dicunt servatum. Quomodo unus gradus, et una progenies, orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere? Sed videlicet hoc quoque sic corruerunt, ut illud superius; cum ignorarent, in quo tempore cataclysmus sit factus in terra, et quis ob justitiam meruerit, genere humano pereunte, salvari, et quomodo, aut cum quibus servatus sit: quæ omnia prophetiæ litteræ docent. Apparet ergo falsum esse quod de opificio Promethei narratur.

Verum quia poetas dixeram (scil. lib. 1, cap. 41) non omnino mentiri solere, sed figuris involvere, et obscurare quæ dicant, non dico esse mentitos, sed

primum omnium Promethea simulacrum hominis formasse de pingui et molli luto, ab eoque primo natam esse artem, et statuas, et simulacra fingendi; siquidem Jovis temporibus fuit, quibus primum templa constitui, et novi deorum cultus esse cœperunt. Sic veritas fucata mendacio est; et illud, quod a Deo factum ferebatur, homini, qui opus divinum imitatus est, etiam cœpit adscribi. Cæterum fictio veri ac vivi hominis e limo Dei est. Quod Hermes quoque tradidit: qui non tantum hominem ad imaginem Dei factum esse dixit a Deo; sed etiam illud explanare tentavit, quam subtili ratione singula quæque in corpore hominis membra formaverit, cum eorum nihil sit quod non tantumdem ad usum necessitatem, quantum ad pulchritudinem valeat. Id vero etiam B stoici, cum de providentia disserunt, facere conantur; et secutus eos Tullius pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copiosam et uberem strictim contingit; quam ego nunc idcirco prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum scripsi. Illud hoc loco præterire non possum, quod errantes philosophi quidam aiunt, homines, cæteraque animalia sine ullo artifice orta esse de terra; unde illud Virgilianum est:

Virumque

Terrea progenies duris caput extulit arvis.

VARIORUM NOTÆ.

Pœna ejus in Caucasio monte. In Caucasio ipsum esse affixum interpretatur Tzetzes. — *Pœna ejus in Caucasio monte.* De Promethei fabula pleni sunt libri. De pœna Propertius, lib. II, Eleg. 4, v. 71:

Idem caucasea solvet de rupe Promethei
Brachia, et a medio pectore pellet avem.

Et Martialis Spectac., carm. 7:

Qualiter in scythica religatus rupe Prometheus
Assiduam nimio pectore pavit avem. CELL.

Patrumque Titana. Fuit avus paternus. THYSIUS.

Penes Saturnum solum fuit. Fuit ex omnibus mss. et editis veteribus editis; fuerit, in recentioribus impressis. Saturnus fuit etiam Urani et Titæ filius, ac proinde Japeti frater.

Factum esse diluvium, etc. Nonnus libro III, Dionys. tres κατακλυσμούς enumerat. Isidorus Orig., lib. XIII, cap. 22, tria diluvia recenset. MEUSIUS. — Propter peccatum factum esse diluvium, elegantissime descripsit Ovid., lib. I Metamorph. Si quis plura de hac re velit testimonia, adeat Grotium in notis ad lib. de Veritate relig. christianæ.

Si ergo cataclysmus ideo factus est. Ita cuncti pene D mss. et edd. Tournes. et Soubron. At 2 vet. et mss. 2 rec. pro ideo habent a Deo; impressi multi utrumque, a Deo ideo. De universali diluvio apud omnes constat, qui in dubium non vocant S. Litteras. Cæteri vero, de quibus aliquid memoriæ proditum est, incerta admodum fide laborant. Quidam tamen, inter quos est Grotius, in annotationibus ad cap. 16 de Vera religione, lib. I, recentiora antiquioribus miscent, existimantque eadem esse Noachi, Ogygis et Deucalionis diluvia, quamvis inter hæc ipsa, multa intercedant tempora.

Deucalionem. De Deucalionis historia vide Justinum libro II, et Lucianum in Dialogo de Syria dea. Prometheus vero Deucalionis patrem septimo anno Moseos natum esse, narrat Cyrillus.

Quod de opificio Promethei narratur. Ita mss. omnes et editi plures vet., Edd. Betul. et Gymnic. post opificio, addunt iidem; sex al., itidem; 1 Clarom., idcirco.

Promethea simulacrum hominis, etc. Sic reposuimus ex vetustissimis et optimis mss. 2 Bon., 4 Regiis,

2 Colb., Sorbon., Pen., Tax., 2 Clarom. In 10 rec. et in 10 edit. est *Prometheum*; in 1 Reg. et 1 Lips., *Prometheo*.

Ab eoque primo natam esse artem. Ita cuncti ferme mss. et vet. edit. Rom. Desideratur esse in mss. 2 rec. et in multis editis.

Templa constitui. Infinitivo modo multi editi omnesque mss. ut ad cœperunt, quod sequitur, referatur. In 1 Colbert. rec. et 6 rec. vulgatis est, *constituit*.

Fictio... e limo Dei est. Hæc ita capias: *Dei est fictio... hominis e limo*, sive: *Deus est fector hominis e limo*. Hinc comma cum Walchio post limo, posui. BUN.

Quod Hermes quoque tradidit. Tradidit, quod est in 6 Reg., 4 Colbert., Brun., aliisque, requirunt sequentia verba, *dixit... tentavit*; sex mss. rec. cum editis, *tradit*. Hominem ad imaginem Dei creatum esse testatur Hermes, Pimandri scilicet capite 1. Ne quis autem arbitretur, Deo summo architecto nomen τοῦ δημιουργοῦ a Platone modo et Hermete tribui, ut jam sæpius vidimus, sciat hoc reperiri etiam in litteris Apostolicis. Paul. ad Hebr. cap. II, δημιουργός ὁ Θεός, etc. Sed hoc opificium Lactantius noster singulari opere complexus est, quod ipse jam ad Demetrianum auditorem scripsisse testatur. Hermes vero secutus est Pythagoram, et Pythagoreum Jamblichum, et alios. BETULEIUS.

Factum. Mss. 9, *fictum*.

Et secutus eos Tullius. Ita restitui ex cunctis pene mss. Pro Tullius in 3 Reg. rec. et editis est Cicero; in 5 Colb. et Brun., *et secutus est eos Tullius*. — Vide Ciceron., lib. II de Natur. deor., et I de Legib.

Contingit. Sic lego cum mss. 6 Reg., 4 Colb., 2 Clarom., Brun aliisque, nec non editis Rom. 1468, 1470, Soubron., Tournes., Cellar. In 3 rec. Reg. et 2 Colbert. editisque pluribus est *contigit*.

Librum. Qui est de Opificio Dei ad Demetrianum. Hunc reperies infra tomo II, hujus nostræ editionis.

Homines cæteraque animalia. Vide Orphæum, Pacuvium, et Diodorum Siculum lib. I, ubi de Fabulis agit Virgilianum est: — *Virumque Terrea progenies*, etc. Apud Virgilium, lib. II Georg., v. 511. Nonnullæ editiones *Ferrea* legunt, et in primis

Et si maxime fuerunt in ea sententia qui esse providentiam negant. Nam stoici animantium fabricam divinæ solertiae tribuunt. Aristoteles autem labore se ac molestia liberavit, dicens semper mundum fuisse; itaque et humanum genus, et cætera quæ in eo sunt, initium non habere, sed fuisse semper, ac semper fore. Sed cum videamus singula quæque animalia, quæ ante non fuerant, incipere esse, et esse desinere, necesse est totum genus aliquando esse cœpisse, et aliquando desitutum esse, quia cœperit.

Omnia enim tribus temporibus contineri necesse est, præterito, præsentis, futuro. Præteriti est origo, præsentis substantia, futuri dissolutio. Quæ omnia in singulis hominibus apparent, et incipimus enim, cum nascimur; et sumus, cum vivimus; et desinimus, cum interimus. Unde etiam tres Parcas esse voluerunt; unam, quæ vitam hominibus ordiatur; alteram, quæ contextat; tertiam, quæ rumpat ac finiat. In toto autem genere hominum, quia solum præsens tempus apparet, ex eo tamen et præteritum, id est, origo colligitur; et futurum, id est, dissolutio. Nam quoniam est, apparet aliquando cœpisse (esse enim nulla res sine exordio potest); et quia cœpit, apparet quandoque desitutum. Nec enim potest id totum esse immortale, quod ex mortalibus constat. Nam sicut universi per singulos interimus, fieri potest, ut aliquo casu omnes simul; vel sterili-

tate terrarum, quæ accidere particulatim solet; vel pestilentia ubique diffusa, quæ singulas urbes atque regiones plerumque populatur; vel incendio in orbem misso, quale jam fuisse sub Phaetonte dicitur; vel diluvio aquarum, quale sub Deucalione traditur, cum præter unum hominem genus omne deletum est. Quod diluvium si casu accidit, profecto potuit accidere, ut et unus ille, qui superfuit, interiret. Si autem divinæ providentiæ nutu, quod negari non potest, ad reparandos homines reservatus est, apparet in Dei potestate esse, vel vitam, vel interitum generis humani. Quod si potest occidere in totum, quia per partes occidit, apparet aliquando esse ortum; et ut fragilitas initium, sic declarat et terminum. Quæ si vera sunt, non poterit defendere Aristoteles, quominus habuerit et mundus ipse principium. Quod si Aristoteli Plato et Epicurus extorquent, et Platoni et Aristoteli, qui semper fore mundum putaverunt, licet sint eloquentes, ingratis tamen idem Epicurus eripiet, quia sequitur, ut habeat et finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus. Nunc ad hominis originem recurramus.

CAPUT XII.

Quod animalia non sponte nata sint, sed dispositione divina, cujus fecisset nos conscios Deus, si scire expediret.

Aiunt certis conversionibus cæli, et astrorum mo-

VARIORUM NOTÆ.

Heinsiana; sed male: ex hoc loco versus ille corrigendus. Si *Ferrea* Lactantii tempore fuisset lectum apud Virgilium, versus hic scopo suo nullo modo quadrasset. Ut probet dictum Philosophorum, sine ullo artifice homines et terra ortos existimantium, addit, unde illud Virgilianum. Mss. 3 Reg. *Ferrea*.—*Virumque*. Hanc vocem, quæ ad Lactantii propositum facit, addidi ex mss. Bonon. et 2 Regis 900 annor. ac 2 al. Reg. rec., sed bonæ notæ.

Aristoteles autem labore se, etc. Lib. 1 de Cælo, c. 10 et l. II, c. 1. Hæc opinio non solum Aristotelem auctorem habet; verum etiam alii eam sunt secuti: sic Heraclitus Ephesius apud Clement. Alexandr. l. VI Stromat.; Plinius l. I, c. 1. Hanc opinionem refellit Lucretius l. V, v. 325 et seqq. GALLÆUS.

Tribus temporibus. Stoicorum hæc temporis est divisio, qui præteritum et futurum infinita faciunt, præsens finitum. Sunt qui præsens tempus esse negent; sed de hac disp. lege Arist., l. IV de Nat. Auscult. cap. 10 et seqq.; vel si malis August., lib. II Confess., c. 17 et 18. Sed hæc tota disputatio in hoc adhibetur, ut statuatur providentia Dei. BETULÆUS.

Præsentis substantia. Hoc est, substituit tempus præsens, quod nunc extat. Sic et infra, *præsentis temporis substantia*.

Tres Parcas. Hæc fabula trium Parcarum originem sumpsit ab Hesiodi Theogonia. Vide et Platonem libro X, de Republ. circa finem, ac præcipue Aristotelem libro de Mundo, ubi plurima unius Dei nomina enumeravit, Parcarum rationem et officia eidem uni Deo tribuens.—*Parcas*. Conf. Voss. II Idolol., c. 44 toto. Prave Lips. 3, tres partes. BUN.

Vitam hominibus ordiatur. Sic lego cum veterimms mss. Bon., Regio-Put., 3 Colb., 2 Clarom. et omnibus fere editis. In 1 Reg. 900 annor. et 15 rec. scriptis ac 2 ed. Rom. est, *hominis*.

Desitutum. Ita correxi ex mss. Regio-Put., 1 Colb., Goth., Lips., 1 Clarom., pluribusque aliis. *Desitutum*,

puta tempus, vel totum genus de quo supra. In uno Brun. et 1 Colbert. est, *defuturum*; in altero Brun. est, *defutura*; in 1 Colb. et 2 editis, *desitura*; in 1 Reg. 900 annor., *desituram*.

Phaetonte. Ejus fabula legatur apud Ovid. sub finem libri I Metamorph. et initio II. At Lucianus in Astrologia credit Phaetontem solis cursum observasse, acprehendisse, sicut Endymion lunæ.

Divinæ providentiæ nutu. Ita omnes impressi ac mss. præter 1 Bonon. antiq. et 1 Clarom. in quibus est, *divinæ providentiæ datur*.

In totum. Id est, omnino: lib. IV, c. 1; l. VII, c. 20; Epitom. cap. 64; de Ira Dei, cap. 24; de Opif., cap. 8.

Non poterit defendere Aristoteles. Hæc est lectio omnium fere mss. et 5 edit. quam præcedentia et subsequenta postulant, accedente ms. Jun. qui habet *poterat*. 1 Reg. *potest*; scripti quinque rec. et 10 editi, *potuit*.

Ingratis. Hic *ingratis* adverbium est. Ita et apud Plautum Amphitr. act. I, scen. 1, v. 10. Id est, *invitis*; aut juxta Sparkium, *velint, nolint*. 1 ms. Clarom. et 4 edit., *ingrate*.

Epicurus eripiet. Lege Plutarch. de Placitis philosophorum l. II, c. 4; et Galenum philosoph. histor. cap. 42.

Pluribus. Ms. 1 Clarom. et 7 edit. rec. perperam addunt *exequemur*, quod abest a cæteris tum mss. tum impress. Pro *pluribus*, in scriptis rec. 1 Reg. et 2 Colb. est, *plenius*; in 1 Colb. et Brun., *prolixius*.

Aiunt, etc. Scilicet Epicurei. Nam Censorinus de Die nat. de hac Epicuri sententia sic scribit: *Democrito vero Abderitæ ex aqua limoque primum visum esse homines procreatos. Nec longe secus Epicurus: is enim credit, limo calefacto, uteros nescio quos radicibus terræ increvisse, et infantibus ex se editis, ingenium, lactis humorem, natura ministrante, præbuisse; quos ita educatos et adultos, genus hominum propagasse. De*

tibus maturitatem quamdam extitisse animalium se-
rendorum; itaque terram novam, semen genitale
retinentem, folliculos ex se quosdam in uterorum
similitudinem protulisse, de quibus Lucretius :

Crescebant uteri terræ radicibus apti;

eosque, cum maturassent, natura cogente ruptos,
animalia tenera profudisse. Deinde terram ipsam hu-
more quodam, qui esset lacti similis, exuberasse,
eoque alimento animantes esse nutritas. Quomodo
igitur vim frigoris aut caloris ferre aut vitare potue-
runt, aut omnino nasci, cum sol exureret, frigus as-
tringeret? Non erant, inquiunt, in principio mundi
hyems nec æstas, sed perpetua temperies, et ver
æquabile. Cur ergo nihil horum fieri etiam nunc vide-
mus? Quia semel, aiunt, fieri necessarium fuit, ut
animalia nascerentur; postquam vero esse cœperunt,
concessa his facultate generandi, et terra parere desi-
siit, et temporis conditio mutata est. O quam facile
est mendacia redarguere! Primum, quod nihil potest
esse in hoc mundo, quod non sic permaneat, ut cœ-
pit. Nec enim sol, et luna, et astra tunc non erant,
aut cum essent, meatus non habebant, ac non divina
moderatio, quæ cursus eorum temperat et gubernat,
cum ipsis simul cœperit. Deinde quod si ita sit, ut
dicunt, providentiam esse necesse est; et in idipsum
incidunt, quod maxime fugiunt. Nondum enim natis
animalibus, aliquis utique providit, ut nascerentur, ne
orbis terræ desertus, atque incultus horreret. Ut au-
tem de terra sine officio parentum nasci possent, ne-
cesse est magna ratione esse provisum; deinde ut
humor ille concretus de terra in varias imagines cor-
porumingeretur; item ut e folliculis, quibus tege-
bantur, accepta vivendi, sentiendique ratione, tam-
quam ex alvo matrum profunderentur, mira inextric-
abilisque provisio est. Sed putemus id quoque casu
accidisse: illa certe quæ sequuntur, fortuita esse non
possunt; ut terra continuo lacte manaret, ut aeris
temperies esset æqualis. Quæ si constat idcirco esse

facta, ut animalia recens edita, vel haberent alimen-
tum, vel non haberent periculum, necesse est, ut ali-
quis divina nescio qua ratione providerit.

Quis autem potest providere, nisi Deus? Videamus
tamen an id ipsum, quod dictitant, fieri potuerit:
ut homines nascerentur e terra. Si consideret aliquis
quandiu, et quibus modis educetur infans, intelliget
profecto non potuisse terrigenas illos pueros sine
ullo educatore nutriri. Fuit enim necesse quampluri-
bus mensibus jacere projectos, donec confirmatis
nervis movere se, locumque mutare possent: quod
vix intra unius anni spatium fieri potest. Jam vide
utrumne infans eodem modo, et eodem loco quo est
effusus, jacere per multos menses valuerit, ac non
et humore illo terræ, quem alimenti gratia ministra-
bat, et sui corporis purgamenti in unum mixtis
obrutus corruptusque moreretur. Itaque nullo modo
ferri potest, quin ab aliquo fuerit educatus; nisi
forte animalia omnia non tenera nata sunt, sed
excreta: quod ut dicerent, numquam venit illis in
mentem. Omnis ergo illa ratio impossibilis, et vana
est: si tamen ratio dici potest, qua id agitur ut nulla
sit ratio. Qui enim dicit omnia sua sponte esse nata,
nihilque divinæ providentiæ tribuit, hic profecto rati-
onem non asserit, sed evertit. Quod si neque quid-
quam fieri sine ratione, neque nasci potest, apparet
divinam esse providentiam, cujus est proprium quod
dicitur ratio. Deus igitur rerum omnium machinator
fecit hominem. Quod Cicero, quamvis expertus cœlestium
litterarum, vidit tamen; qui libro de Legibus
primo hoc idem tradidit, quod prophete, cujus verba
subjeci: « Hoc animal providum, sagax, multiplex,
acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem
vocamus hominem, præclara quadam conditione ge-
neratum esse a supremo Deo; solum est enim ex tot
animantium generibus atque naturis, particeps rati-
onis et cogitationis, cum cætera sint omnia experta. » Videsne hominem, quamvis longe a veritatis

VARIORUM NOTÆ.

qua re vide Lucr. l. v, vers. 806. BETULEIUS.— Vide
Ciceron. l. 1 de Legibus.

Terræ radicibus apti. Haud secus habent mss. codi-
ces Lucretiani; nec Lactantiani 6 Reg., 1 Clarom. et
8 impressi. At Reg. Put., 1 al. Reg., 4 Colb., Brun.,
ed. Rom. 1470, habent *terra*; alii 2 Reg., 2 Colb., 1
Clarom., ed. Rom. 1468 et Paris. 1525, *terram*.

Maturassent. Buneman, legit *maturuissent*, deque
hac lectione sic habet: « Sic edidi ex ms. Ultraj-
etiam Munckerus hic ita legere malebat, et sic Hygi-
num corrigebat, fab. 136, p. 203. » Bun.

Animantes esse nutritas. Ita reposui ex mss. Editi
legunt *nutritos*.

Quomodo igitur. Sic restitui ex mss. omnibus, acce-
dentibus 5 recentioribus et edit. Betul. in quibus est
ergo; in editis, *quomodo autem*. Lucretius eod. lib. v.

Nec. Reposui ex mss. 2 Reg. 900 annor. aliisque
octo. In 2 aliis est *aut*; in cæteris, *et*.

Vivendi. Sic restitui ex vet. editis 4, cunctisque
mss. dempto uno Tornes. in quo, ut in impressis 10,
est *videndi*.

Ex alvo matrum profunderentur. Arnob. lib. 11,
Nascimur, et ex alvis effundimur matrum. August.
Tom. x de S. Johan. Serm. 2, *Corruptibilis uteri
finibus effusus est.* Quintil. decl. vi, Cicero in Pisonem.

Inextricabilis. Hæc mutatio facta ex mss. 2 Bonon.,
1 Colb. antiq. Jun., Ultr., 2 Brun. ac edd. Tornes. et
Soubr. In edit. Walch. est *inexplicabilis*, typogra-
phico mendo; in cæteris, *inexplicabilis*. — *Mira
inexplicabilisque provisio.* Bon., Ultr., Jun., Goth.,
mira inextricabilisque. At iterum janzit de Opif. c. 8:
Inexplicabilis est ac mira subtilitas. Bun.

Ac non et humore. Ita restitutum ex ed. Tornes. et
Cellar. omnibusque mss. præter Em., in quo deside-
ratur *et*; Lipsiensem unum et Colb. 1, in quibus est
ac non ex humore.

Ac non humore illo terræ. Emman. et Lips., *ac non*;
alii, *annon*. De Opif., c. 16; Potest ne aliquis com-
prehendere... ac non ex eo ipso intelligat. Bun.

Quem. Habent tres optimi mss. Regii, 1 Colb. et
2 Brun. impressi et plerique mss. *quod*.

Excreta. Quia in Lactantio omnes scripti editique,
excreta, servo; sic Virgil. in Georg. 397. :

Multi jam excretos prohibent a matribus hædos.

Bun.

A supremo Deo. Sic cum omnibus pene mss. edit.
Tornes. Soubr. et Walch. cunctique codices Cicero-
niani: 2 Reg. rec., a *superno Deo*; 3 Colb., 2 Reg.
cum multis editis, a *summo Deo*.

notitia remotum, tamen, quoniam imaginem sapientiae tuebatur, intellexisse non nisi a Deo hominem potuisse generari? Sed tamen divinis opus est testimonis, ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem Dei opus esse testatur:

Ὁς μόνος θεῶν θεός κτιστὴς ἀθάνατος ὑπέστη,
 Ἄλλος δὲ ἰσθμίζε τόνον παρρησίας μαρτύματα,
 Ἄλλος ἱστῆε φύσει πάντων γενεῆς βίβωτοιο.

Eadem sanctæ litteræ continent. Deus ergo veri patris officio functus est. Ipse corpus effinxit; ipse animam qua spiramus infudit. Illius est totum, quidquid sumus. Quomodo id fecerit, si nos oporteret scire, docuisset, sicut docuit cætera quæ cognitionem nobis, et pristini erroris et veri luminis attulerunt.

CAPUT XIII.

Quare duo sexus in homine: quid sit mors ejus prima, quid secunda; et de primorum parentum culpa et pœna.

Cum ergo marem ad similitudinem suam primum fluxisset, tum etiam fœminam configuravit ad ipsius hominis effigiem, ut duo inter se permisti sexus propagare sobolem possent, et omnem terram multitudine opplere. In ipsius autem hominis fictione illarum duarum materialium, quas inter se diximus esse contrarias, ignis et aquæ, conclusit perfectique rationem. Fictio enim corpore, spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui, qui est perennis, ut ipsius

Divinis. Sed tantum juxta Ethnicos.

*Ὁς μόνος, etc. Interpret. lat.:

Qui solus est Deus creator invictus existens,
 Ipse autem firmavit figuram formæ hominumque,
 Ipse miscuit naturam omnium generationis vitæ.

Hæc carmina ex Sibyllinis Oraculis, serm. 1.

Ἄλλος ἔμυξε. Ita editi et mss. præter 4 Clarom. et edit. Rom. in quibus est, Ἄλλος ἔλεξε. *Betuleius* restituit vult ἀδύγας μύξε. Isæus monet sic haberi in codice Sibyllino.

Sanctæ litteræ. Scilicet Genes. 1, et David in Psalmis.

Homini. Id est, maris, viri. Iterum homo κατ' ἔξοχον, pro viro, infra. BUN.

Spiravit ei animam de vitali fonte, etc. Spiravit, pro inspiravit, quod est in ms. 4 Clarom. Verbum simplex pro composito familiare Lactantio. Supra auctor noster dixit, animam esse igneam quiddam ac calorem, et hoc cap. quod si anima ignis est, ut ostendimus. Hic scribit esse ex Deo, ac si animæ essent particulæ divinæ essentiali; nam præterquam quod hic dicat Deum spirasse animam de vitali fonte, infra hoc explicans, dicit illam ex Deo oriri, uno ex Deo constare. Est ex cælo et Deo, addit paulo post; quæ verba ejus mentem satis exponunt. Hanc opinionem refellit Augustinus in epist. ad Hieron. 28; item Thomas Aquinas, contra Gentes lib. 11, cap. 85. Sic Leo I, de hac opinione: *Nimum igitur superbi, nimumque sunt cæci, qui, cum dicant animam humanam divinæ esse substantiæ, non intelligunt, nihil aliud se dicere, quam Deum esse mutabilem, et ipsum perpeti quidquid potest naturæ ejus inferri.* Hujus erroris occasionem sumpserunt ex loco Gen. 11, v. 7, male intellecto, ubi hæc leguntur verba: *Et inspiravit in faciem ejus spiraculum vitæ.* Quæ nullo modo dicunt, inspirasse statum vitæ ex sua substantiâ; sed hoc

A mundi ex contrariis constantis elementis similitudinem gereret. Constat enim ex anima et corpore, id est, quasi e cælo et terra: quandoquidem anima, qua vivimus, velut e cælo, oritur a Deo, corpus e terra, cujus e limo diximus esse formatum.

Empedocles, quem nescias utrumne inter poetas, an inter philosophos numeres, quia de rerum natura versibus scripsit, ut apud Romanos Lucretius et Varro, quatuor elementa constituit, id est, ignem, aerem, aquam, et terram; fortasse Trismegistum secutus, qui nostra corpora ex his quatuor elementis constituta esse dixit a Deo: habere namque in se aliquid ignis, aliquid aeris, aliquid aquæ, aliquid terræ; et neque ignem esse, neque aerem, neque aquam, neque terram: quæ quidem falsa non sunt. Nam terra

B ratio in carne est; humoris, in sanguine; aeris, in spiritu; ignis, in calore vitali. Sed neque sanguis a corpore secerni potest, sicut humor a terra; neque calor vitalis a spiritu, sicut ignis ab aere: adeo rerum omnium duo sola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio in nostri corporis fictione conclusa est. Ex rebus igitur diversis ac repugnantibus homo factus est, sicut ipse mundus ex luce ac tenebris, et vita et morte: quæ duo inter se pugnare in homine præcepit, ut si anima superaverit, quæ ex Deo oritur, sit immortalis, et in perpetua luce versetur; si autem corpus vicerit animam, ditionique subjecerit, sit in tenebris sempiternis, et in morte. Cujus non ea

VARIORUM NOTÆ.

C tantum innuunt, Deum infudisse animam, qua corpus e terra factum viveret; non quod ex ipsa Dei essentia sit inspirata. Hoc tantum Spiritui Sancto peculiare, qui Patris et Filii est essentialia spiraculum; et si hoc de homine ita intelligendum esset, Deus factus fuisset. GALLEUS.

Empedocles. Legitur quidem ejus Vita apud Laertium inter philosophorum aliorum Vitas: a Cicerone frequentius inter poetas numeratur; sed in primo de Oratore, negat eadem ratione dici physicos et poetas eosdem, quoniam Empedocles physicus egregium poema fecerit. Ejus carmina plurima leguntur in Collectione Henrici Stephani, cui titulus: Poesis Philosophica, edita in octava forma.

Quatuor elementa. De his vide S. Epiphanium lib. 11, contra Hæreses; et Plutarch. de Placitis Philosophor., lib. 1, cap. 3. Vide et Laertium in Vitis Philosophor. — *Empedocles.*..... Varro. Sequitur Quintilianum, l. 1, Inst., c. 4. *Empedocles in Græcia, Varro ac Lucretius in Latinis præcepta sapientis versibus tradiderunt.* Aristoteles, lib. de Poetica, c. 4, Empedoclem φυσιολόγον μάλλον ἢ ποιητὴν appellat. BUN.

Trismegistum secutus. Est tale quid in tertio Pœmandri Dialogo.

Dixit a Deo. Vide eundem Trismegist. apud Stob. in Collect. Serm. 11 de Veritate.

Sit immortalis. Id est, in perpetuum beata. Explicat ipse: *in perpetua luce versetur,* quod notandum contra Dodwellum, de quo plura ad l. vii, c. 5; *Immortalis et immortalitas.* BUN.

Et in morte. Mortis nomen, quia amphibolon in questione sacra est, renovanda gentilibus ambiguitas erat, quibus mortis nomen tale nihil significat. In sacris vero paginis, animæ a corpore discessus rarius mortis nomine, frequentius quietis aut somni voce significatur. Sic Lazarus dormire dicitur; et

vis est, ut injustas animas extinguat omnino, sed ut A
puniat in æternum.

Eam pœnam secundam mortem nominamus, quæ est et ipsa perpetua, sicut et immortalitas. Primam sic desinimus : Mors est naturæ animantium dissolutio ; vel ita : Mors est corporis animæque seductio. Secundam vero sic : Mors est æterni doloris perpressio ; vel ita : Mors est animarum pro meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit, quarum animæ non ex Deo constantes, sed ex communi aere, morte solvuntur. In hac igitur societate cœli atque terræ, quorum effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea quæ sunt Dei, anima scilicet, quæ dominium corporis habet ; inferiorem autem ea quæ sunt diaboli, corpus utique : quod quia terrenum est, animæ debet esse subjec- B
tum, sicut terra cœlo. Est enim quasi vasculum, quo tamquam domicilio temporali spiritus hic cœlestis utatur. Utriusque officia sunt, ut hoc, quod est ex cœlo et Deo, imperet, illud vero, quod ex terra est

et diabolo, serviat. Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait : Sed omnis nostra vis in animo et corpore sita est ; animi imperio, corporis servitio magis utimur. Recte, si ita vixisset, ut locutus est. Servivit enim fœdissimis voluptatibus, suamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit. Quod si anima ignis est, ut ostendimus (*supra*, c. 10), in cœlum debet eniti, sicuti ignis, ne extingatur, hoc est ad immortalitatem, quæ in cœlo est. Et sicut ardere, ac vivere non potest ignis, nisi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum : sic animæ materia et cibus est sola justitia, qua tenetur ad vitam. Post hæc Deus hominem, qua exposui ratione generatum, posuit in paradiso (*Vid. Gen. II*), id est, in horto fœcundissimo, et amœnissimo : quem in partibus Orientis omni genere ligni arborumque conseruit, ut ex earum variis fructibus aleretur, expersque omnium laborum, Deo patri summa devotione serviret.

Tum dedit ei certa mœdata : quæ si observasset,

VARIORUM NOTÆ.

I *Thess. IV, 15* : *Deus eos, qui dormierunt per Jesum, adducet cum eo.* Loquendi modus Hebræorum erat, ut defunctos cum patribus obdormivisse dicerent. Pia admodum et spe plena phrasis, qua significabant mortuorum resurrectionem tam certam esse, quam est ex somno excitatio. Quamquam etiam Platonica philosophia eadem utatur voce. Quod vero Lactantius tenebras mortem vocat, propheticæ litteræ fere umbram mortis appellare solent. Mors, inquit Paulus, intravit per peccatum. BETULEIUS.

Cujus non ea vis est, ut injustas animas extinguat, etc. Hæc verba sedulo contra Socinianos sunt observanda, quippe quæ docent qualis eo tempore Patrum fuerit opinio, de impiorum statu post mortem ; non enim, ut asserunt hæretici illi, annihilantur impii, sed ut loquitur Christus, Joan. cap. v, v. 29 : *Qui mala egerunt, procedent in resurrectionem judicii.* Legantur cap. Math. xxv, et Actor. Apost. cap. xxiv, v. 15, ubi expresse Paulus *δικαίων τε καὶ ἀδικίων, justorum et iniquorum*, meminit. GALLEIUS.

Animantium dissolutio. Idem legitur in Phædone Platonis ; et in *I Tusculan. quæst.* Ciceronis, mors est discessus animæ a corpore.

Animæque seductio. In mss. 4 Colb. et Brun. est *animæque dissolutio*. — *Seductio.* Id est, separatio, discreto, ut *I. VII, c. 42.* Hinc confirmo lectionem Virgillii *IV Æn. 385.*

Et cum frigida mors anima seduxerit artus. BON.

Secundam. Sic emendavimus ex mss. et pluribus editis. In sex vulgatis *secunda*, mendose. Legimus enim *primam* paulo superius.

Inferiorem autem, etc. Ne credas in hoc Lactantium Marcionis errorem fuisse secutum, quasi existimaverit a diabolo fuisse formatum hominis corpus, quod superius, cap. 12 et 15, a Deo effictum esse dixit ; sed in eo quod juxta Joan., et Paulum *II Cor. IV, 4*, permissam fuisse diabolo terræ potestatem, et corpus nostrum esse diaboli, quia Deus reliquit ei facultatem homines ad peccatum alliciendi et impellendi, eisque nocendi. Hoc itaque physice non intelligendum, sed moraliter : scilicet corpus peccati, ut loquitur Paulus, a diabolo est, non a Deo. GALLEIUS.

Est enim quasi vasculum. Sic legendum esse censeo, non ut plerisque mss. et editis male, *est enim terra quasi vasculum*, etc., de terra enim auctor hic loci non disserit, sed de corpore e terra facto : neque etiam proprie terra dicitur vasculum spiritus

nostrum ; sed referendum est ad corpus, quod est quasi vasculum, aut tamquam domicilium temporale, quo spiritus utitur, ut ipse continuo adjungit. Ex scopo itaque Lactantii lego, ut exhibent mss. antiquissimi ac melioris notæ, nempe 1 Bonon., 4 Reg., Cauc., Ultr., 1 Colb., Brun. et editi sex.

Spiritus hic cœlestis. Ex omnibus mss. ac edit. Rom. 1470, Tornes., Soubron., addidimus pronomen, quod cæteris impressis deest.

Et diabolo. Ex mss. et editis Roman. 1470, Gymnic., Cellar., addenda fuit particula *et*, quæ similiter extat in priori membro, *ex cœlo et Deo.* Hic vero deest in multis editis.

Sallustium. Vide in Præfat. histor. de Conjur. Catil. *Servitio.* Pro servitute. Idem lib. IV, cap. 10, *gravi servitio* ; et lib. VII, cap. 15, *servitium non tulisse.*

Servivit enim fœdissimis, etc. Suetonius lib. de clar. Grammat. ait a Lenæo Satyra laceratum, et appellatum lurconem, nebulonem, propinonemque, vita scriptisque monstruosum. Et A. Gellius lib. XVII, cap. 18. ex Varrone retulit, in adulterio deprehensum a Milone, loris cæsum bene ; et cum dedisset pecuniam, dimissum. JURETUS.

Et sicut ardere. Ita cum editis Manuscripti omnes, præter 1 Bonon. antiq. in quo legitur, *Nam sicut* ; 1 Clarom., *Nam et sicut.*

Teneatur. Id est, alatur. Cic. lib. II, de Nat. deor., c. 54, *Tribus rebus animantium vita tenetur, cibo, potione, spiritu.* Conf., c. 55, pr. et c. 11 ; *Homines bestiarumque calore tenentur.* Paulo ante : *retinentur et vigent.* BON.

In partibus Orientis. Fuit locus orientalis, respectu Judææ, vel Ægypti, vel Arabiæ, ubi Moses scripsit ; et quidem pars regionis dictæ Eden a voluptate, quia totius orbis fuit pars elegantissima et fœcundissima. PARÆUS.

Conseruit. Ita lego, ut hic locus ab omnibus citatur, et habetur in mss. Bon., Tax., Pen. ; sic infra cap. 14 : *Vineam sua manu seruit*, atque arborum consitiones dicuntur. ISÆUS. — 1 Colb. et edd. septem habent, *conseruit* ; 1 Reg. rec., *construit*, corrupte. Sed mss. antiquissimi Regii, 2 Bonon., Cauc., alique 15, ac editiones Rom. 1470, Venet. 1490, aliæque undecim legunt, *conseruit* ; nec aliter Lactantius in Epitome, cap. 27.

Expersque laborum. Hæc non ita sunt accipienda, quasi homo otiose vixisset in Paradiso, absque ullo labore : si Lactantius hoc pacto intelligit illud, *expers*

immortalis maneret, si transcendisset, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ erat in medio paradisi, non gustaret, in qua posuerat intelligentiam boni et mali. Tum criminator ille invidens operibus Dei, omnes fallacias et calliditates suas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vetitum cibum sumeret; et per eam ipsi quoque homini persuasit, ut transcederet Dei legem. Percepta igitur scientia boni et mali, pudere eum nuditatis suæ cœpit, absconditque se a facie Dei, quod antea non solebat. Tum Deus ejecit hominem de paradiso, sententia in peccatorem lata, ut victum sibi labore conquireret, ipsumque paradisum

igni circumvallavit, ne homo posset accedere, donec summum iudicium faciat in terra, et justos viros cultores suos in eundem locum revocet, morte sublata; sicut sacræ voces docent, et Sibylla Erythra (Vid. *Theophil. ad Amphiloch., lib. II*), cum dicit:

Οὗ δὲ Θεὸν τρωόντες ἀληθινόν, ἀνάσσει γε
Ζωὴν κληρονομοῦσι, τὴν αἰώνος χρόνον αὐτοῖ
Ολοῦντες παράδεισον ὁμῶς ἱερὴβλία κήπων.

Verum quoniam hæc extrema sunt, in extrema operis hujus parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima sunt, explicemus. Mors itaque secuta est hominem secundum Dei sententiam; quod etiam Sibylla in carmine suo docet, dicens:

VARIORUM NOTÆ.

laborum, repugnat S. Scripturæ. quæ dicit Adamum a Deo in Paradiso collocatum, ut coleret eum; quare hoc dictum accipio de molesto labore et dolorifico, qui solus est pœna peccati. Ita GALLÆUS.

Immortalis maneret. Hæc contra Pelagium, ejusque assecclas Socinianos militans, qui contendunt Adamum natura mortalem fuisse creatum. Quod falsum esse evincunt loca Rom. VI, v. 23, et I Cor. XV, v. 55, 54 et damnatum fuisse in Concilio Milevitano, id notante Isæo.

Ut ex arbore, etc. Hoc est, *fructu arboris*: hanc arborem vulgus malum fuisse putat, deceptum ambiguo *pomi* vocabulo, quod latius patet, et ficum quoque comprehendit. Veteres non consentiunt: plerique *ficum*, alii *citrum* fuisse volunt, quorum loca Drusius affert. Sed res incertissima est. GROTIUS.

Quæ erat. Ita ms. Regio-Put. et 1 al. Reg. optimæ notæ.

In qua posuerat, etc. Non est hæc sententia ita accipienda, ac si arbor esset rationalis, sciens bonum et malum: neque etiam vocatur arbor scientiæ boni et mali, eo quod habeat vim dandi intelligentiam boni et mali; sed ab eventu ita nominatur, quia homini hoc eveniret, ut sciret quid boni amisisset, ac mali acquisivisset, quid interesset inter obedientiæ bonum et malum inobedienciæ. Hanc intelligentiam habuit Adamus post esum fructus vetiti; statim enim cœpit eum pudere sui, et vidit se nudum esse. Ex Isæo. Criminator de quo hic, alius non est a diabolo.

Ad decipiendum hominem. Ita cum Bon., Witeb., Lips., Reimm. aliis mss. omnes fere editiones. Emman. et Goth. et Tornes. 1587, 1613, *Ad dejiciendum hominem*; certe supra captum Librarium, ex genio Lactantii I. III, c. 29, *Si dolo nihil profecerit, violentia dejicere conatur*. L. IV, c. 27: *Dæmones dejiciendi hominis causa varios... cultus... condiderunt*. Cyprian., de Unit. Eccl. princ. *Persecutio, quæ subruendis ac dejiciendis Dei servis... grassatur*. BUN.

Ut transcederet Dei legem. Recte. Vide supra: *Dedit ei certa mandata, quæ... si transcendisset, morte afficeretur*. Ms. 1 Bon. antiq. solus, *ut transgredederetur*.

Deus ejecit hominem de paradiso. Quidam putarunt paradisum fuisse locum quemdam amœnum extra hunc orbem habitabilem; et cum primos parentes nostros ex paradiso ejectos S. Scriptura tradit, illud intelligendum, ex illo loco, in mundum hunc fuisse relegatos. Quod nullo quidem nititur fundamento, ac contrarium patebit ei qui attentius inspiciet textum; ibi enim mentio fit fluminum hortum irrigantium, quæ etiamnum adhuc sunt in rerum natura. Quare dicendum est, illos in paradiso degentes, etiam in hac nostra terra habitasse, et cum ejicerentur de paradiso, illos tantum mutasse locum in hoc mundo. GALLÆUS.

Sententia in peccatorem lata. Ita restitui ex mss. veteribus Cauc., 2 Bonon., Pal. et edit. Is. et

Epitom. cap. 27, faventibus 2 Reg. et 12 editis in quibus est *in peccatores lata*. At 7 scripti Reg. ex quibus duo sunt antiquissimi, 6 Colb., Jun., Ultr., 2 Clarom. et Brun. ac edit. Tornes. et Walch. habent, *sententia in peccatores data*.

Conquireret. Sic emendo ex omnibus mss. et editis Rom. 1468, 1470, et Walch. nisi quod in 3 Colb. legitur *conquereret*; in alio item Colbertino *acquireret*; in editis decem *conquirerent*, minus bene. Deus enim solum hominem ad laborem damnavit, mulierem vero ad partus dolorem (*Genes. c. III, v. 16, 17, 19.*)

Igni circumvallavit. Variant super hæc re doctorum sententiæ. Tertullianus Apolegetic. cap. 46. S. Thomas et alii quidam dixerunt, Mosen figuratis verbis significare voluisse, paradisum sub zona torrida situm, ideoque hominibus inaccessum esse; quoniam recepta opinione, zona torrida ob nimium æstum putata est olim inhabitabilis: quæ opinionem experientia nostri sæculi satis refellit. Aliter Ambrosius. Lyranus et Lactantius. Intelligenda videntur per illud *flamma gladii*, arma quibus Cherubim angeli hortum custodiebant; igneis cum mucronibus, quos horrendum in modum vibrabant, paradisum reddebant inaccessum. Partim ex PARÆO.

Donec summum iudicium faciat. Cum Tertulliano, Apol. c. 46, errat Lactantius, dicendo justos in Paradisum terrestrem, post ultimum iudicium, introducendos. Hanc opinionem hauserant quidam ex antiquis a Papia Hierapolitano, qui ex capite XX Apocalypseos male intellecto somniaverunt regnum mille annorum, antequam Beati in cœlestem patriam introducerentur. Qua de re vide Eusebium Histor. Ecclesiast. libro VIII, cap. 39. Si cœleste regnum intellexisset, verum dixisset; Christus enim diserte testatur, illos ingressuros regnum cœlorum, Matth. XXV, v. 34; et B. Paulus II Cor., v. 4: *Scimus quoniam si terrestris domus nostra hujus habitationis dissolvatur, quod ædificationem ex Deo habemus, domum non manufactam, æternam in cœlis*.

Sacræ voces docent. Sic reposui ex edit. Soubr., Bet., Tornes., Walch. et cunctis prope mss. In 2 Reg. rec. et impressis 12 legitur *sacræ litteræ*. At manuscriptorum lectio præferenda, qua etiam usus est Lact. lib. IV, cap. 26; et Sulpicius Severus, Histor. Sacr. lib. II, paulo post med., ad Constantini magni tempora.

Οὗ δὲ Θεὸν. Interpret. Latina:

Qui autem Deum honorant verum, sempiternam utique vitam hereditario jure possident, per sæculi tempus ipsi habitantes paradysum æque per amœnum hortum.

Extrema sunt, in extrema. Mss. rec. et plures editi, *Extrema sunt tota in extrema*.

Sibylla. De qua vide Serm. I, sub initium, et Serm. 8, circa med.

vero, cum egressus esset ex arca, ut sanctæ litteræ docent, terram studiose coluit, atque vineam sua manu sevit. Unde arguuntur qui auctorem vini Liborum putant. Ille enim non modo Liberum, sed etiam Saturnum, atque Uranum multis antecessit ætatibus. Quæ ex vinea cum primum fructum cepisset, lætus factus, bibit usque ad ebrietatem, jacuitque nudus. Quod cum vidisset unus ex filiis, cui nomen fuit Cham, non texit patris nuditatem: sed egressus, etiam fratribus indicavit. At illi sumpto pallio, intraverunt aversis vultibus, patremque texerunt. Quæ cum facta recognovisset pater, abdicavit atque expulit filium. At ille, profugus, in ejus terræ parte con-
 A

non accepit, maledictus ab eo: itaque ignorantiam divinitatis minoribus suis reliquit.

Ab hac gente, proximi quique populi, multitudine increcente, fluxerunt. Ipsius autem patris posterii, Hebræi dicti, penes quos religio Dei resedit. Sed et ab his postea, multiplicato in immensum numero, cum eos angustia locorum suorum capere non possent, tum adolescentes vel missi a parentibus, vel sua sponte, cum rerum penuria cogeret, profugi, ad quærendas sibi novas sedes, huc atque illuc dispersi, omnes insulas, et orbem totum replerunt; et a stirpe sanctæ radicis avulsi, novos sibi mores, ac instituta pro arbitrio condiderunt. Sed omnium primi, qui Ægyptum occupaverunt, cœlestia suspicere atque adorare cœperunt. Et quia neque domiciliis tegebantur propter aeris qualitatem, nec ullis in ea regione nubibus subtexitur cœlum, cursus siderum, et

VARIORUM NOTÆ.

per Genesim; S. Hieron. in quæst. Hebraic.; S. Aug. lib. xv de Civ. Dei, cap. 24; Hog. a S. Vict. in Gen., etc. Ex Is. 60. — In centum et 20 annis metam. Noster ex aliis repetit. Hinc c. 12: *Auctores idonei, inquit, tradunt, ad 120 annos perveniri solere.* Sic Arnobius lib. ii, pag. 94: *Annis vixerint vicenis atque centenis; ultra enim negatur posse hominis vitæ produci.* Iterum Lact. Epit. Taur., c. 27: *Vita... ad annos centum viginti redacta est.* Singularis est locus Trebellii Pollionis in Divo Claudio c. 2: *Doctissimi mathematicorum centum et viginti annos homini ad vivendum datos judicant, neque amplius cuiquam jactitant esse concessum; etiam illud addentes, Mosem solum, Dei (ut Judæorum libri loquuntur) familiarem, 127 annos vixisse: qui quum quereretur, quod juvenis interiret responsum ei ab incerto ferunt numine, neminem plus esse victurum.* BUNEMAN.

Cum egressus esset ex arca. Genes. ix. In Armenia. Loco nomen ἀποβατήριον. Epiphanius montes hos medios inter Armeniam et Cardyæos facit. Ipsum montem in quo arca substitit Lubar vocat. Hæc ex antiqua traditione petita, quam Josephus Antiquitatis suis inseruit. *Fertur, inquit, navigii hujus pars quædam adhuc in Armenia, apud montem Gordyæorum superesse, et quosdam inde bitumen abrasum deportasse. Vineam sua manu sevit.* Ita mss. et editi fere omnes. In Regio-Put., Jun., Ultr., 1 Clarom. et ed. Paris. 1525, legitur suam; in Bonon. antiq. et 1 Clarom., vineam sevit; in 1 Reg. rec., vineas sua manu cruit.

Multis ætatibus. Liber ille, de quo hic agitur, fuit Jovis et Semelis filius: at Jupiter in Græcia cultus decimo nono ante vulgarem æram vixit; at Noë obiit viginti et amplius, aut etiam viginti sex sæculis ante æram nostram. Hinc Tertullianus dicit Liberum non tam invenisse, quam demonstrasse vinum.

Abdicavit atque expulit filium. De hoc in Genesi nihil; apud Berosum lib. iii satis: verum Berosi non sunt quæ hodie extant. Abdicandi autem verbum J. C. est, quo significant ignominiosam emancipationem. Vide ad hæc Vallam l. v, c. 102. BETULEIUS.

De nomine ejus. Sic cum edit. Cellar. euncti mss. præter 1 Reg. rec. in quibus, ut in vulgatis, est de nomine suo. Non de nomine Cham, sed filii sui natu minimi, qui Chanaan dictus fuit, cujus progenie pulsa, populus Israeliticus terram illam in dedicationem acceperat. Unde Judæa etiam Chanaanæ nomen retinuit, ut auctor est Josephus, lib. i, cap. 12 et 15. BETUL.— At Cham penetravit etiam in Ægyptum, quæ olim dicta est Chemia ex Plutarcho, et terra Cham in prophetis, unde et apud Ægyptios Jupiter Ammon.

Prima gens. Ms. 1 Bonon. antiq. solus, prima progenies.

Maledictus ab eo. Accipienda hæc vox pro denuntiatione prophetica judicii divini adversus impietatem Chami, quam Spiritus Sanctus ori Noachi indidit, ut tamquam Dei minister sententiam pronuntiaret adversus hominis profani posteritatem: quæ cum fuerit apud Deum rata, suum habuit effectum eo ipso tempore quo fuit pronuntiata ex parte; cujus tamen pars maxima differebatur ex dispensatione divina in illud tempus, quo debuit posteritas Chanaan, vel plane deleri, vel in servitutem in reliquiis redigi. Non est ergo vir Sanctus insimulandus quasi ardore vindictæ, aut impatientia acceptæ injuriæ, hæc verba protulerit: sed agnoscendus est in eo justitiæ zelus, et Spiritus sancti extraordinarius motus. Alioqui vix fieri potuisset, ut vir tam benignus, nec naturali στρογγυ destitutus, tam duris verbis in nepotem intonasset; nisi Dei voluntate actus, judicis personam induens, exiisset ad tempus personam patris et avi. RIVETUS.

Hebræi. Sunt nonnulli, quibus Hebræi dicti videntur a particula eber, trans, ultra, παρά græco; quasi περὶ ὄρει, quia eorum patriarcha Abraham transeuphratensis fuit. Ita senserunt e veteribus African. Orig., Diodor., Tarsens., Chrysost., Theodoret.; et e recentioribus Scaliger et alii. Tunc Hebræi nomen Abrahamo fuisset peculiare, non commune cum posteris, quia solus fuit transeuphratensis. Denique Hebræorum gens etiam vocatur Eber, Num. xxiv, 24; et filii Eber, Gen. x, 21, ut ab Ebere tam deduci scias nomen Ebræorum, quam Judæorum a Juda. Frustra objicit Theodoretus, Ebræos dici in Scriptura solos Judæos, non omnes filios Eber; Jectanæos puta, Ismaelitas, Idumæos, Amalecitas, Moabitas, Ammonitas, Madianitas, etc. qui Ebræi nusquam vocantur, quamvis Eberem patrem agnoscant. Nam ratio in promptu est: non vocantur Ebræi, quia Ebraica lingua neglecta, populorum inter quos debebant, sermonem æmulabantur. Sic Laban in Mesopotamia syro sermoni assueverat; Ismaelitæ in Arabia, arabico. BOCHARTUS.

Nec ullis in ea regione nubibus subtexitur cœlum. In mss. 4 Vatic. et 11 impressis legitur, nec enim ullius, etc. Sed particula enim abest a cæteris mss. et ab editis 2 vet. Rom., Retull. et Cellar., ideoque eam ut inutilem expunxi. Non sunt autem in illis regionibus imbres, quia Nili inundatione Deus illis providit, inquit Thomasius. Pro subtexitur, in 1 Lipsiensi est abtexitur; in quibusdam aliis subtexitur. Vide Tibull., lib. i, Eleg. 7; et Lucan., lib. viii, vers. 846. Cæterum quod in ea regione cœlum non

defectus notaverunt, dum ea sæpe venerantes, curiosius atque liberius intuerentur. Postea deinde potentificas animalium figuras, quas colerent, commenti sunt, quibusdam prodigiis inducti: quorum mox auctores aperiemus. Cæteri autem, qui per terram dispersi fuerunt, admirantes elementa mundi, cælum, solem, terram, mare, sine ullis imaginibus ac templis venerabantur, et his sacrificia in aperto celebrabant; donec processu temporum, potentissimis regibus templa et simulacra fecerunt; eaque victimis et odoribus colere instituerunt; sic aberrantes a notitia dei gentes esse cœperunt. Errant igitur, qui deorum cultus ab exordio rerum fuisse contendunt, et priorem esse gentilitatem, quam Dei religionem; quam putant posterius inventam, quia fontem atque originem veritatis ignorant. Nunc ad principium mundi revertamur.

CAPUT XV.

De iniquatione angelorum, et duobus generibus dæmonum.

Cum ergo numerus hominum cœpisset increescere, providens Deus ne fraudibus suis diabolus, cui ab initio terræ dederat potestatem, vel corrumpere homines, vel disperderet, quod in exordio fecerat, misit angelos ad tutelam cultumque generis humani: quibus quia liberum arbitrium erat datum, præcepit, antequàm, ne, terræ contagione maculati, substantiæ cœlestis amitterent dignitatem. Scilicet id eos facere prohibuit, quod sciebat esse facturos, ut veniam sperare non possent. Itaque illos cum hominibus commorantes dominator ille terræ fallacissimus consuetudine ipsa paulatim ad vitia pellexit, et mulierum congressibus inquinavit. Tum in cælum ob peccata, quibus

VARIORUM NOTÆ.

tegatur nubibus, testatur etiam Mela, lib. 1: *Ægyptus*, inquit, *expers imbrium, mire tamen fertilis*, etc. Plinius, lib. II, c. 1, nubes ibi fieri scribit, quamvis raras et tenues. Et Democritus, referente Plutarcho, Placit. lib. IV, cap. 1, ob id Nili incrementum fieri tradebat, quod nive in partibus ad Septentrionem sitis sub solstitium æstivum resoluta atque diffusa, densentur ex vaporibus nubes, quæ compulsæ versus meridiem, et ad Ægyptum ab Etesiiis ventis, in magnos ac vehementes dissolvantur imbres, quibus cum peludes, tum Nilus impleantur. Diodor. quoque lib. I, c. 2, pluvias ibi, sed raras fieri testatur. Verum ex Philone scriptores conciliare possumus, qui lib. 1 de Vita Mosis, parvas ibi, rarasque pluvias fieri scribit, in locis quidem maritimis: at supra Memphim nullus omnino; ubi et cur hyems Ægypto sit supervacanea, pulcherrime disserit. ISÆUS. — *Nubibus subtextitur cælum*. Sic libri, non subtegitur. Sic quoque veteres poeta. Lucretius, lib. V, vers. 467:

Corpore concreto subtextunt nubila cælum.

Et Virgilius, Æneid. III, vers. 582:

... Cælum subtexere fumo.

Defectus. Mss. 6 rec., *effectus*.

Venerantes. Edit. Betul. *venantes*; et sic Jo. Cauc. putat legendum: quæ conjectura haud inconcinna videtur; venari enim, pro diligentissime querere accipi, omnibus notum; et sic hoc loco accipienda esset illius vocis significatio, si lectio hæc retinenda esset. Bonon. legit hoc modo: *Dum ea sæpe venerantur curiosius atque liberius intuentes*. GALLEUS.

Portentificas. Rarissima vox, quæ exstat quoque Divinar. Institut. libro IV, c. 45, et quam nullibi forsitan reperies, nisi apud Ovidium.

Processu temporum. De Phrasi, lib. III, c. 6; de Ira, c. 45. Arnob. II, p. 55: *Artes cum processu temporis paulatim meditatione conflatae*. Bux.

Cum ergo numerus hominum cœpisset increescere, etc. Circumspecte legendum est hoc caput 15, nam nonnullos errores Lactantius implicat. Primus est, Deum ab initio tribuisse diabolo terræ potestatem. Secundus, angelos non missos ad hominum tutelam, nisi postquam genus humanum cœpisset increescere. Tertius, præcepisse Deum bonis angelis, ne terræ contagione macularentur, ne substantiæ cœlestis amitterent dignitatem. Quartus, diabolum paulatim pellexisse bonos angelos ad vitia, et eos mulierum congressibus inquinasse. Quintus, hoc esse peccatum ob quod angeli et celo ceciderunt. Sextus, e congressu illo angelorum cum fœminis natum esse tertium genus eorum, qui neque angeli cœlestes, neque homines, neque dæmones inferni fuere; sed sobolem

quandam terrestrium dæmonum, qui sunt hominum tentatores, deceptores, magicarum artium et humanarum calamitatum ac malorum auctores. Sunt omnia ista dogmata absurda, erronea, et a sinera theologorum doctrina prorsus aliena. Consule Sixtum, l. V Biblioth., annot. 77, et alios interpretes cap. VI Geneseos. BRASICHIELL. — In eo falsus est Lactantius, quod ait, non ante ad custodiam datos angelos, quam hominum numerus cœpisset increescere; nam a primis usque parentibus unaquæque anima ab initio suæ creationis angelum habet ad sui custodiam deputatum; nec eo primi ipsi parentes, nec ulli omnino homines caruerunt. Origen in lib. Numer.; Hieronym. in Matth.: XVII *Angelorum*, etc.; S. Bernard. Serm. de Angelis, et in Psal. VII: *Quid est homo, quod memor es ejus*, etc.; Magist. et omnes theolog. in secundo, dist. 41; S. Thom. pag. 1, quæst. 115, art. 4. ISÆUS.

Diabolus. Bonon. *Zabulus*, ut de Mort. Persec. c. 16, *Zabulum... debellasti*; et infra, *Zabulus victus*. Bux.

Disperderet. Sic emendo ex mss. vet. Regiis, 2 Bon. Cauc., 5 Vatic., 6 Colb. et 15 aliis, ac ed. Rom. 1470, Betul., Is., Spærk., Cellar. Hic sequimur ms. Rohan. In 1 Reg. rec., 2 Vat., Jun. et 10 ed. est, *dispergeret*.

Quod. Restitutum ex mss. 10 Reg., 2 Bonon., 5 Vat., 6 Colb., et 40 al. et ed. Rom. 1468, 1470, et Is. In 2 Vatic., Cauc., Jun. et excu-is 11 legitur *quos*.

In exordio. Mss. 2 Bon., 5 Vatic., Tax., Pen., 4 Clarom. et impressi 5 rec. properam addunt, *rerum*, quod a triginta aliis scriptis abest, et decem vetustioribus editis.

Cultumque generis humani. Id est, culturam sive curam generis humani. — *Ad tutelam cultumque*. Hæc ipse exponit in Epit. c. 27: *Angelos misit, ut vitam hominum excolerent, eosque ab omni malo tuerentur*. Bux.

Quia liberum arbitrium erat datum. Hæc absunt a mss. 10 Reg., 6 Colb., Cauc., Tornes., Lips., Goth., Jun., Ultr., Em., Cant., 1 Sorbon., Nav., Vict., Gat., Marm., 1 Clarom., 2 Brun., Rohan., et ab edit. 2 vet. Rom., Ald., Paris. 1525, Graph., Crat., Betul. (An glossema?) Sunt in nonnullis aliis, et saltem subaudienda. Sic enim eodem libro II, c. 8. Lactantius scripsit de angeli creatione: *Suo arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit*.

Ad vitia pellexit, et mulierum congressibus inquinavit. Locus VI Geneseos, vs. 11, male a Lactantio, Sulpicio Severo, Hist. Sacr. libro I, et nonnullis aliis intellectus, occasionem dedit fabulis istis, quæ subinde sequuntur, quibus dicuntur angeli se cum mulieribus miscuisse; quem errorem plures ex antiquis secuti sunt. Nihil hic aliud intelligi videtur, quam Sethi, ut Caini, progeniem in summa impictu

seimmeraserant, non recepti, ceciderunt in terram. Sic A eos diabolus ex angelis Dei suos fecit satellites, ac ministros. Qui autem sunt ex his procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, sed mediam quamdam naturam gerentes (Vid. S. Aug. de Civit. Dei, lib. viii, cap. 14), non sunt ad inferos recepti, sicut in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta sunt, unum cœleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores, quorum idem diabolus est princeps. Unde Trismegistus illum δαίμονιάρχην vocat. Dæmonas autem grammatici dictos aiunt, quasi δαίμονας, id est, peritos, ac rerum scios, hos enim putant deos esse. Sciunt illi quidem futura multa (Vid. S. Aug. de Civitate Dei, lib. ix, cap. 20), sed non omnia, quippe quibus penitus consilium Dei scire non liceat: et ideo solent responsa in ambiguos exitus temperare. Eos poetæ et sciunt esse dæmonas, et loquuntur. Hesiodus ita tradit:

Οἱ μὲν θηριώεις ἐστὶ δὴς μεγάλου θεῶν βουλῆς,
ἑσθλοὶ, ἐκχθόνιοι, φέλασας ἄνεργον ἀνθρώπων.

Quod idcirco dictum est, quoniam custodes eos humano generi Deus miserat: sed ipsi, cum sint perditores hominum, custodes tamen se videri volunt, ut ipsi colantur, et Deus non colatur. Philosophi quoque de his disserunt. Nam Plato etiam naturas eorum in Symposio exprimere conatus est. Socrates esse circa se assiduum dæmona loquebatur, qui sibi puero adhæsisset, cujus arbitrio et nutu sua vita regeretur. Magorum quoque ars omnis ac potentia horum aspirationibus constat, a quibus invocati, visus hominum præstigiis obæcantibus fallunt; ut non videant ea quæ sunt, et videre se putent illa quæ non sunt. Hi, ut dico, spiritus contaminati ac perdit per omnem terram vagantur, et solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Itaque omnia insidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent; adhærent enim singulis hominibus, et omnes

VARIORUM NOTÆ.

degenerasse, vel saltem cum Caini posteris se miscuisse fœdo concubitu: siquidem nonnulli, referente Aben Ezra, per filios Dei filios Sethi intelligunt, et per filios hominum Caini posteros. SPARK. — Hæc sane expositio genuina videtur. Vide Augustinum de Civ. Dei, lib. xv, cap. 25, et Estium in lib. ii Sententiarum, distinct. 6, § 12. — *Mulierum congressibus.* Idem Tertul. Idol. c. 9; Cult. Fœm. l. i, c. 2; Virg. Veland. c. 7; Gyprian. de Hab. Virg. f. m. 109; Commodian. Commonitor. p. 4, et plures tradunt. Vid. Kortholt. ad Justin. Martyr. f. 19, et Suicer. Thesaur. Eccl. l. i, fol. 37-40. BUN.

Neque angeli, neque homines fuerunt. In pluribus editis deorant priores duæ voces, quas restitui ex omnibus mss. et 12 vet. impressis; et postulant sequentia, *mediam quamdam naturam gerentes*, scilicet inter angelos et homines.

Ita duo genera dæmonum, etc. Fabulæ sunt, ortæ ex loco, quem supra explicuimus, male intellecto.

Dæmonas autem grammatici, etc. Placet hoc etymon Platoni in Cratylo, ex sententia Hesiodi. Ait etiam viros probos magnis honoribus affectos, dæmones fieri, juxta hoc prudentiæ et sapientiæ nomen, post mortem; eique sententiæ libenter se assentiri, ut optimus quisque, sive sit vivus, sive defunctus, recte vocetur dæmon. Possidonius, texte Macrob. Saturn. ii, ἀπό τοῦ δαίμονος, id est, urendo, deducebat; quod consistit ex substantia ætherea. Euseb. utrumque etymon rejiciens, vult dictos ἀπό τοῦ δειμαίνου, quod est exterreo, pavefacio, ut dæmones solent.

Cunctorum mss. est; *Hos autem*, editorum. Scire non liceat. Ita restitui ex omnibus mss. ac edit. Rom. 1470 et Gymn.

Responsa in ambiguos. De quibus lege Eusebium de Præpar. Evang. l. v, c. 10.

Οἱ μὲν δαίμονες.... Latine:

Hi quidem dæmones sunt Jovis magni propter voluntatem, Boni, terrestres, custodes mortalium hominum.

Hesiodus in operibus et diebus, ubi de aureo sæculo, De quo loco vide Platonem de Republ., liv. v, ac in Cratylo; et Eusebium, de Præparat. evang., l. v, c. 4.

Et Deus non colatur. Desunt hæc verba in ms. 1 Bonon. antiq., Tax., Lips. Extant in cæteris scriptis et in vulgatis.

De his disserunt. Sic ferunt mss. 6 Reg., inter quos sunt duo veterimi, 1 Colb., 2 Clarom., 2 Brun. ac edit. Gymnic. et Spark. Cæteri, dixerunt. Utraque lectio bona.

Et Socrates esse circa se assiduum dæmona, etc. Hujus Socratis dæmonis sæpe fit mentio apud Platonem, ut in Eutyphrone, in Apologia, in Theæteto, in Phædro, in Theage, in Euthydemo; apud Xenophontem, de Reb. memorab. Socratis; apud Ciceron., lib. i de Nat. deorum; apud Maximum Tyrium; apud Plutarchum in Symposiacis lib. ix, cap. pene ultimo. Sic Apuleius de hac re scripsit libellum de deo Socratis, ibique exponit cujus generis nomen Socrates sibi habebat adjunctum, et amicitia conciliatum, a quo perhibetur solitus admoneri, ut desisteret ab agendo, quando id quod agere volebat, prospere non fuerat eventurum. Vide et S. Augustin., lib. viii de Civit. Dei, cap. 14; et Diog. Laertium. Hunc Socratis genium quidam sternutationem cum ipsius, tum aliorum, esse dixerunt. Socratem vero, si quid agere inciperet, ac aliquem sternutantem audiret a dextra, illud pro signo habuisse, in actu pergendum esse; sin vero a sinistra, plane desistendum a proposito: sic testatur Plutarch. in lib. de Socrat. Gen. quod postea ipse refellit. Sternutatio inter omnia olim fuit habita. Matutinam infaustam, meridianam autem bonam esse tradit Aristot., Problem. sect. 35, § 11, præcipue si a dextra fieret, teste Plutarcho in Themistocle: hinc sternutantibus bene precabantur. Apuleius, lib. ix: *Crebras ei sternutationes commovebat, et quod, cum putaret ab ea profectum, solito sermone salutem ei fuerat imprecatus.* Hic quoque Hebræis mos erat. Rabbini volunt plures in sternutatione obiisse mortem, atque hinc natum, ut sternutantem salvare juberent. Cæterum hunc Socraticum dæmonem plane fabulosum esse existimo, vel ab ipso Socrate fictum, vel ab amicis ejus falso divulgatum, hoc fine, ut auctoritatem apud imperitum vulgus sibi conciliaret. CALLEUS.

Puero. Buneman, legit, a *Puero*, et notam habet sequentem. — *Sibi a puero.* Edidi, uti Betuleius habet, suadente Epitome cap. 28, *A prima puertia.* Secutus videtur Tertull. de Anima, cap. 1: *Socrati aiunt dæmonium a puero adhæsisse.* BUNEMAN.

Magorum... aspirationibus. Vid. Tertull. Apolog. cap. 22 et 25, maxime Minuc. cap. 26: *Magi, quidquid miraculi ludunt, per dæmonas faciunt; illis aspirantibus et insudentibus præstigias edunt, vel quas non sunt, videri, vel quæ sunt, non videri.* BUN.

Putent. Hanc correctionem, quæ omnium fere mss. et editorum est, probant præcedentia. In 3 mss. rec. totidemque editis est *putant.*

Adhærent enim singulis hominibus, etc. Idem sensu

ostiatim domos occupant, ad sibi geniorum nomen assumunt : sic enim latino sermone dæmonas interpretantur. Hos in suis penetralibus consecrant : his quotidie merum profundunt; et scientes, dæmonas venerantur, quasi terrestre deos, et quasi depulsores malorum, quæ ipsi faciunt et irrogant. Qui quoniam sunt spiritus tenues, et incomprehensibiles, insinuant se corporibus hominum, et occulte in visceribus operati, valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

VARIORUM NOTÆ.

Empedocles apud Plutarch. *περί εἰδουμίας*. Et Menander, cuius versus extant apud Clem. Alex. Strom. v; Stob. in eclog. Phys. lib. i, cap. 9; Ammian. Marcell., lib. xxi, Scholiast.; Theocrit., Eidyll. 1. Vide in hanc rem Acta Apost. cap. 12, v. 15; Tertull. de Anima, cap. 37, et ibid. Pamel. cap. 39; Just. Mart. *Ἀπόκρις πρὸς ὀρθοδ.* quæst. 50; Orig., super Numer., Homil. 20, et lib. iii, *περί Ἀρχ.*, cap. 2; Hieron., in Matth. c. xviii, et in Esai. c. lxxvi; Augustin. Soliloq., cap. 27; Joh. Cassian., collat. xiii, cap. 12; Burchard. Wormat. Episc. lib. xx, Decret., cap. 46 et 47; Servium in illud Virgil. *Quisque suos patimur manes*. Quem autem Menand. *μυσταγωγόν*, hunc Plato, teste Clem. Alex. Strom. v, *φύλακα*, uti et Hesiod. Oper. et Dier. et Apuleius lib. de deo Socrat., Arrian. lib. i, dissert. 25, *ἐπιτροπον*; Senec. epist. cx, *Pædagogum*; Censorinus, *assiduum observatorem*; Martian. Capell. lib. ii, Philol., *Præstitem et tutelatorem fidissimumque Germanum* appellat. LINDENBROGIUS. — Ut animas nascentibus, ita populis fatales genios dividi ait Symmachus, cuius opinio nem recitat Prudentius, his versibus :

Sicut variæ nascentibus, inquit,
Contingunt pueris animæ : sic urbibus affert
Hora diesque suum, cum primum mœnia surgunt,
Aut fatum, aut genium, cuius moderamine regnent.

Regni quoque genium Claudian. dixit :

Quid nos perficeret scribentis voce serenæ.
Vel genius regni, vel pietatis amor.

Et Romæ quamdã ædem genio populi dicatam fuisse docet Dio. lib. l Hist. ubi de simia loquitur. Alexandria quoque genii templum fuisse colligimus ex Ammian. Marcellino, lib. xxii Rer. gest., in quibus etiam genii publici meminit l. xx et xxv. PETRUS FAB.

Geniorum nomen. Vide Censorinum de Die Natali cap. 2 : *Genius, inquit, est deus cuius in tutela, ut quisque natus est, vixit... certe a gignendo genius appellatur.*

His quotidie merum profundunt. Sic omnes fere antiquæ editiones. Hæc lectio ex Plinio lib. xiv, cap. 19, auctoritatem habet, ubi Geniis et Laribus ab antiquis merum profundi solitum erat. Attamen hanc vocem *merum*, omittunt mss. fere omnes. Sed hæc sententia (ut cuius patet) supplenda est aliqua dictione. Sive itaque cum Betulei sanguinem profundunt, vel cum multis editis *merum profundunt*, legas, perinde est; sanguinem enim, ut et merum, gentiles idolis suis profudisse, constat : de sanguine, testatur auctor noster, supra lib. i, cap. 21, ubi notas vide. Verum si quis conjecturæ locus, ausim affirmare, *merum profundunt*, legendum esse, quod modo probavi : hæc mea est ratio, quia Lactantius ex professo de genis loquitur; genis autem merum profundi solitum, notum est ex Horat. lib. iii, Od. 17 :

CAPUT XVI.

Dæmones nihil posse in eos qui in fide solidati sunt.

Quarum omnium fallaciarum ratio expertibus veritatis obscura est. Prodesse enim eos putant, cum nocere desinunt, qui nihil aliud possunt quam nocere. Dicat fortasse aliquis, colendos esse ergo, ne noceant, siquidem possunt nocere. Nocent illi qui deum, sed iis, a quibus timentur, quos manus Dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis. Justos autem, id est cultores Dei, metuunt, cujus nomine adjurati de corporibus excedunt : quorum verbis, tanquam flagris verberati, non modo dæmonas se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa, quæ in templis adorantur,

. . . Cras Gentum mero
Placabis et porco bimestri.

B Persius sat. 6 :

Funde merum Genio.

GALLÆUS.

Cæterum, *profundere*, est profusam et nimiam liberalitatem habere, ut apud Terentium Adelph. act. i, scen. 2, v. 54 :

Profundat, pereat, perdat.

Quasi depulsores malorum... jaciunt. Tertull. Apol. cap. 22 : *Lædunt primo, dehinc remedia præcipiunt ad miraculum nova, sive contraria. Post quæ desinunt lædere, et curasse creduntur.* Minuc. cap. 27; Cypr., Idol. Van. cap. 4. *Mox irrogant omnes, recte.* Ven. 1471, *irrigant, prave.* BUNEMAN.

Quoniam sunt spiritus tenues. Veteres eo inclinabant ut solum Deum *ἀσώματον* dicerent; angelos vero habere corpus aliquod, non hominum corporibus simile, sed tenue aliquod et subtile : hinc eos Lactantius spiritus tenues dicit. Tertull. lib. de Carne Christi cap. 6 : *Constat angelos carnem propriam non gestasse : ut puta naturæ spiritalis, et si corporis alicujus, sui tamen generis; in carnem autem humanam transfigurabiles ad tempus, ut videri et congregari cum hominibus possint.* Cassianus, collat. 7, cap. 15, ait *angelos habere corpus, licet tenuius quam nos; et Macarius Homil. 4.* Vossius. — Sed hanc sententiam esse erroneam, cuius sacram Scripturam legenti patet.

Operati. Sic præferunt omnes pene mss. et quidam editi. In 1 Bon. antiq. est *operantur*; in 2 Reg. rec. ac pluribus impressis *operit*, mendose; supervacuum enim esset illud *occulte*.

Morbos citant. Id est, concitant vel excitant : simplex pro composito; ut *spiravit pro inspiravit*, lib. ii Divin. Instit. cap. 12, *plagas tendunt*, pro intendunt, eodem lib. ii, cap. 17, etc.

Fallaciarum. De his dæmonum fallaciis vide S. Augustin. de Civit. Dei, lib. ix, cap. 18.

Cum nocere desinunt. Hinc veteres Romani Febrem, Pavorem et Pallorem coluerunt, et Babylonii draconem, ne eis nocerent.

Iustos... metuunt. Vide in Actis Apostolorum, c. xvi et xix, et notum est illud Evangelii, cum dæmones Christo Jesu dicunt : *Quid venisti ante tempus torquere nos?*

Cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt. Observa antiquissimum exorcismorum usum in Ecclesia, et potestatem fidelium in dæmonas. Ita l. iv, c. 27. Adde Justin. Dialog. cum Triphone de Veritate christianæ relig., et in Orat. ad Gent.; Tertullian., de Corona militis, cap. 11; de Idololatria, cap. 11, in fine; ad Scap., cap. 2, et in Apologet. cap. 25; Cyprian. ad Demetrianum et ad Donat. epist. ii, et de Vanitate Idolorum; Minut., in Octav.; Epiphani., Hæres. 50; Prudent. in Apotheos. contra Judæos. Sed et in Synagoga exorcistas fuisse colligitur x Actis

et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt ; non utique in opprobrium religionis et honoris sui, quia nec Deo per quem adjurantur, nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. Itaque maximis, sæpe ululatus editis, verberari se et ardere, et jam jamque exire proclamant : tantum habet Dei cognitio ac justitia potestatis ! Cui ergo nocere possunt, nisi iis, quos habent in sua potestate ? Denique affirmat eos Hermes, qui cognoverint Deum, non tantum ab incursibus dæmonum tutos esse, verum etiam ne fato quidem teneri. *Μία*, inquit, *φυλακή εὐσεβεία* : εὐσεβοῦς γὰρ ἀνθρώπου οὐ δαίμων κακός, οὔτε εἰμαρμένη κρατεῖ. Θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς κακοῦ· τὸ γὰρ ἐν καὶ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀγαθὸν εὐσεβεία. Quid sit autem εὐσεβεία, alio loco his verbis testatur, dicens :

Ἡ γὰρ εὐσεβεία γνώσις ἐστὶ τοῦ Θεοῦ. Asclepius quoque auditor ejus, eandem sententiam latius explicavit in illo sermone perfecto, quem scripsit ad regem. Uterque vero dæmonas esse affirmat inimicos et vexatores hominum ; quos ideo Trismegistus ἀγγέλους πονηροῦς appellat : adeo non ignoravit ex cœlestibus depravatos, terrenos esse cœpisse.

CAPUT XVII.

Astrologiam, aruspicinam et similes artes esse dæmonum inventa.

Eorum inventa sunt astrologia, et aruspicina, et auguratio, et ipsa quæ dicuntur oracula, et necromantia, et ars magica, et quiquid præterea malorum exercent homines, vel palam, vel occulte. Quæ

VARIORUM NOTÆ.

Apostolorum cap. xix ; et testatur Josephus, qui mira quædam refert, Judæar. Antiquit. lib. viii, cap. 2, et Eriphan. Hæres. 30. *ISÆUS*. — Justin. Dial. cum Tryphone : Τὴν τοῦ ὀνόματος Χριστοῦ ἰσχὺν καὶ τὰ δαιμόνια τρέμει, καὶ σήμερον ἐξορκιζόμενα κατὰ τὸ ὄνομα Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ὑποτάσσεται. *Christi nominis potentiam dæmones tremunt et reformidant, et hodie quoque illi per nomen Jesu Christi crucifixi adjurati, nobis parent*. Item : Ἡμεῖς οἱ πιστεύοντες ἐπὶ τὸν σταυρωθέντα Ἰησοῦν Κύριον ἡμῶν, τὰ δαιμόνια πάντα καὶ πνεύματα πονηρὰ ἐξορκίζοντες. *Nos qui in crucifixum Jesum Dominum credimus, dæmonia cuncta spiritusque malignos adjurantes expellimus*. Hoc donum ejciendi dæmonia aliaque faciendi miracula, Deus concesserat apostolicis viris, ut veritatem Evangelii tanto magis confirmarent. Etiam Gentiles et Judæi exorcistas suos habebant. Justin. loco laudato : Οἱ ἐκ Ἰουδαίων ἐξορκιστῆται τῇ τέχνῃ ἤπερ καὶ τὰ ἔθνη χρώμενοι ἐξορκίζουσι, καὶ θυμιάμασι, καὶ καταδασμοῖς χροῦνται. *Judæorum exorcistæ, seu adjuratores vestri, jam arte quadam veluti Gentes in adjurationibus utuntur, et thymiamata et vincula adhibent*. Gentiles suos habuisse exorcistas constat ex Luciano in Philopseude, quem adi ; multa ad hæc rem invenies. Plutarch. Sympos. lib. vii, quæst. 5, testatur, dæmonibus obsessos, jubentibus magis, Ephesias debuisse recitare litteras.

Quod plerumque coram suis cultoribus faciunt. Hunc locum, qui mihi valde corruptus videtur, ita ex Cypriano et Minucio, a quibus hæc fere omnia desumpsit Firmianus, restituendum arbitror : Quod etiam plerumque coram cultoribus suis faciunt ; non utique in opprobrium religionis et honoris sui, quia nec Deo, per quem adjurantur, nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. Cyprian. de Idol. Vanit. : Unde veniant et quando discedant, ipsis etiam, qui se colunt, audientibus confiteri. Minuc. : quod sunt, eloquantur, nec utique in turpitudinem sui, nonnullis præsertim vestrum assistentibus, mentiuntur. *ISÆUS*. — Quod plerumque. Eliderant recentiores, et quod. Ejeci copulam auctoritate Lips. tert., Reimm., Ven., 1471, 72, utriusque 78, 93, 97, Rost., Paris., Tornes., ut oratio melius fluat, idem Heumannus sentit. *BEN*.

Non utique in opprobrium Religionis et honoris sui, quia nec Deo, etc. Hic locus qui est Cypriani de Idololorum vanitate, sic ex vetustissimis mss. 1 Bonon. et 2 Reg. aliisque duobus bonæ notæ Regiis, et Isæo est profecto restituendus : in his deest sed, ut et in nonnullis editis. At in multis mss. et editis sic habetur : Non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui, quia nec Deo ; male. Vide infra, non quo ullum honorem desiderent. Quis enim perditis honor est ? C. 17, circa medium. Pro quia, est qui in 1 Bonon. antiq. — Non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui.

Ita constanter et recte libri omnes. Male igitur Isæus et Spark. sine libris in notis corrigunt : Non utique in opprobrium religionis et honoris sui. Vult igitur dæmonas adjuratos confiteri se dæmonas, non deos, esse, et nomina edere, non in opprobrium religionis christianæ, sed in opprobrium honoris sui dæmonacii, sive in suum dedecus, suam turpitudinem. Heumannus ex ingenio legit : Non opprobrium religionis, sed honorem. *BEN*.

Incursibus. Ita restitui ex editis Rom. 1470 et Cellar. cunctisque mss. dempto 1 Colb., in quo, sicut et in vulgatis multis, est *incursionibus*.

Μία, etc. Latine : *Una*, inquit, *custodia pietas : pios enim homines nec dæmon malus, nec fatum tenet. Nam Deus liberat pium ab omni malo : quod enim unum et solum in hominibus bonum, est pietas*.

Εἰμαρμένη. Hermines in Asclepio, *εἰμαρμένην*, Necessitatem et Ordinationem Dei nutu factas esse docet, qui mundum gubernat sua lege, et ratione divina. Augustinus variis locis varie Fati vocem usurpat, quandoque etiam pro astrorum dictamine, quod theologi rejiciunt prorsus ; cujus observationem Chrysostomus, in tertio de Fato et Providentia sermone, tam manifeste contra legem Dei dicit, quam est vel sabbati neglectus, vel homicidium, vel adulterium. Fidem autem (hanc enim veram εὐσεβείαν esse dico) Fati leges rumpere, docet Ezechiae exemplum, cui vitæ curriculum quindecim annis protractum fuit ; docet Lazarus redivivus ; docent plurima alia : quæ Paulus ad Hebræos capite undecimo enumerat ; Epiphanius ubi de Phariseorum erroribus loquitur, tollit fatum, judicii oppositu ; hæc duo siquidem ait simul consistere non posse. *BETUL*.

Ἡ γὰρ εὐσεβεία. Latine : *pietas enim cognitio est Dei* ; idem Trismegist. in Pimandro, cap. 9. Quod congruit cum eo, quod Christus dixit Joannis c. xvii, 3 et iii, 15. Sapientiam autem cum pietate idem esse, docet Augustinus in Euchiridio.

Explicavit. Mss. 9 rec. *explanavit*, non inepte. *Ἀγγέλους πονηροῦς*. Latine *angelos malos*. Ita sæpe in Scripturis sacris dæmones appellantur, sive *angeli diaboli*, ut Matth. xxv, sive *angeli Satan*, ut II Corinth., xii.

Astrologia. Judiciaria videlicet, quæ per siderum aspectus vaticinari futura contendit. De qua Tertull. Apol. cap. 35, et lib. de Idololat. damnat has omnes artes, de quibus hic sermo. Etiam Cicero 1 de Nat. deor. easque demolitur egregio volumine Joan. Francis. Picus, cui tit., de rerum Prænotione. *ISÆUS*.

Ars magica. Vide S. Augustinum, libro vii de Civitate Dei, cap. ultimo, ubi testatur has artes, etiam ante Christum natum 9 legibus Gentilium fuisse prohibitas. Vide etiam Ciceron. in 1 Tuscul. quæstionum.

omnia per se falsa sunt, ut Sibylla Erythraea testatur : A

... Ἐπεὶ πλάνα πάντα τὰδ' ἰστέιν,
Ἄπει ἀρρῶνες ἀνδρες ἰσχυροὶ κατ' ἤμαρ.

Sed iidem ipsi auctores praesentia sua faciunt, ut vera esse credantur. Ita hominum credulitatem mentita divinitate deludunt, quod illis verum aperire non expedit. Hi sunt qui imagines, et simulacra fingere docuerunt; qui, ut hominum mentes a cultu veri Dei averterent, et fletos mortuorum regum vultus, et ornatos exquisita pulchritudine statui consecrarique fecerunt, et illorum sibi nomina, quasi personas aliquas, induerunt. Sed eos magi, et ii quos vere maleficos vulgus appellat, cum artes suas execrabiles exercent, veris suis nominibus cient, illis caelestibus, quae in litteris sanctis leguntur. Hi porro incesti ac vagi spiritus, ut turbent omnia, et errores humanis pectoribus offundant, serunt ac miscent falsa cum veris. Ipsi enim caelestes multos esse finxerunt, unumque omnium regem Jovem; eo quod multi sunt spiritus angelorum in caelo, et unus parens ac dominus omnium Deus : sed veritatem mentitis nominibus involutam ex oculis abstulerunt.

Nam Deus, ut principio docui (*Scil. lib. 1, cap. 6*), neque nomine, cum solus sit, eget; neque angeli, cum sint immortales, dici se deos aut patiuntur, aut

volunt : quorum unum solumque officium est, servire nutibus Dei, nec omnino quidquam nisi jussu facere. Sic enim mundum regi a Deo dicimus, ut a rectore provinciam : cujus apparitores nemo socios esse in regenda provincia dixerit, quamvis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid praeter jussa rectoris, per ipsius ignorantiam, quae est conditionis humanae. Ille autem praeses mundi, et rector universi, qui scit omnia, cujus divinis oculis nihil septum est, solus habet rerum omnium cum filio potestatem; nec est in angelis quidquam, nisi parendi necessitas. Itaque nullum sibi honorem tribui volunt, quorum omnis honor in Deo est. Illi autem, qui desciverunt a Dei ministerio, quia sunt veritatis inimici, et praevicatorum Dei, nomen sibi et cultum deorum vindicare conantur; non quo ullum honorem desiderent (quis enim perditus honor est?), nec ut Deo noceant, cui noceri non potest : sed ut hominibus, quos nituntur a cultu et notitia verae majestatis avertere, ne immortalitatem adipisci possint, quam ipsi sua nequitia perdidit. Offundunt itaque tenebras, et veritatem caligine obducunt, ne dominum, ne patrem suum norint; et ut illiciant facile, in templis se occulunt, et sacrificiis omnibus praesto adsunt, eduntque saepe prodigia, quibus obstupefacti homines, fidem commodent simulacris divinitatis ac

VARIORUM NOTÆ.

Ἐπεὶ πλάνα. Sic restitui ex ms. antiquissimo 1 Regio 900 annorum, non abludentibus veterrimis Regio-Put. et Cauc. quibus est ἐπιπλάνα. Etiamque erud. Francius legendum esse censebat πλάνα. In multis mss. græcum deest : in 4 Reg. et in vulgatis est πλάνη. Interpretatio latina :

Quoniam erronea omnia hæc sunt,
Quæ stulti homines scrutantur quotidie.

Hæc desumpta sunt ex Carminib. Sibyllinis, serm. 5, vers. 166.

Et fictos. Legitur *effictos* apud Buneman., qui in hunc locum notam sequentem exhibet.—*Effictos mortuorum regum vultus*. Mss. Emman., Goth., Lips. *effictos*; perperam vulgatum et *fictos*. CELL.

Personas aliquas induerunt. Ita cum editis manuscripti, præter 1 Bonon. antiq. et Cotton. in quibus legitur *induxerunt*. Sed retinenda videtur lectio vulgata, quæ est Ciceronis et Titi Livii. Vide Isæum in notis. Et personæ indui proprie dicuntur.

Quos. . . maleficos, etc. Titul. est in Codice l. ix, decimus octavus, in quo constitutio est Constantini Cæsaris, vel potius Constantii, anno 357 lata : *Nemo, inquit, aruspicum consulat aut mathematicum, nemo ariolum. Augurum et vatium prava confessio conticescat. Chaldaei, ac magi, et cæteri quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur. Sileat omnibus perpetuo divinandis curiositas : etenim supplicium capitis feret gladio ultore prostratus, quicumque nostris jussis obsequium denegaverit*. BETULEIUS.

Veris suis nominibus cient. Arnob. lib. v, initio, modum eliciendi Jovem Numa edoctus. Livius, l. 1, de eodem Numæ. Modum evocandi deos tutelares ex urbibus, quas Romani expugnatum ibant; invenies apud Macrobius lib. Saturnal. iii, cap. 9.

Incesti. Hic sunt mali spiritus, qui ad sordes inclinant homines : sic *os incestum* apud Ciceronem.

Vagi. Quia sunt aërii, ut ex Apuleio S. Augustinus, et Apuleius ex Platone.

Errores humanis pectoribus offundant. Ita restituo ex vetustissimis et optimis mss. 1 Bonon., 2 Reg. aliisque sex, necnon editis Rom. 1470, ac Betul. Et sic Lactantius infra, *offundunt tenebras*, et supra, eodem lib. ii, cap. 1, circa med., *offundere tenebras*. In 2 Reg., 1 Lips., 3 Colb. et ed. Cellar. est *pectoribus offundunt*; in 3 al. Reg., 3 Colb., 2 Clarom. Brun., *effundant*; in 41 vulgatis, *insundant*.

Nisi jussu facere. Ita plurimi mss., Regio-Put., 12 alii, et sex typis excusi. In 1 Bonon. antiq., 1 Reg., 2 Colb., ed. Tornes., legitur, *jussum*; in 5 al. scriptis. *jussa*; pro quo *justa* in 1 Reg. et ed. Rom. 1468, 1470; in Pal. *jussi*; in 1 Reg., Marm. et 7 impressis, *jussu ejus*.

Res geratur. Mss. 8 et ed. Cellar., *res gerantur*. Cæteri ut in textu.

Cum filio. Ita cum omnibus editis mss. 50, inter quos est Regio-Put. Hæc duæ voces absunt a 15 manu exaratis.

Nec est in angelis. Ex mss. et veteribus editis restitui est, quod in pluribus rec. impressis deerat.

Non quo. Ita restitui ex omnibus mss. et editione Roman. 1468. Cæteri vulgati habent *quod*. At *quo*, pro *quod*, legitur apud Ciceronem : *Non quo alicunde audiveris*, lib. x, ad Attic. ep. 1, et alibi.

Non quo ullum honorem desiderent, etc. Aliud sentit S. August. l. ix de Civ. Dei, cap. 20. *Est, inquit, in dæmonibus scientia sine charitate; et ideo tam instati, id est tam superbi sunt, ut honores divinos, et religionis servitutem, quam vero Deo deberi sciunt, sibi sategerint exhiberi, et quantum possunt, adhuc agunt*. Quin et D. Thomas asserit, spiritus malos in eodem peccato permanere quo prius peccaverant, quantum ad appetitum, licet non quantum ad hoc quod obtinere se posse putent. SPARK.

A cultu et notitia verae majestatis avertere. Sic reposui ex mss. 8 Reg. in quibus sunt duo veterrimi, 6 Colbert., 2 Oxon. et octo aliis, atque sex vulgatis. Mss. 2 Reg. rec. et 3 Oxon. ac 9 excusi habent, a *cultura*.

numinis. Inde est, quod ab augure lapis novacula incisus est; quod Juno Veiensis migrare se Romam velle respondit; quod Fortuna muliebris periculum denuntiavit; quod Claudiae manum navis secuta est; quod in sacrilegos et Juno nudata, et Locrensis Proserpina, et Ceres Milesia vindicavit; et Hercules de Appio, et Jupiter de Atinio, et Minerva de Caesare. Hinc, quod serpens urbem Romam pestilentia liberavit Epidaurum accersitus. Nam illuc *δαίμονάρχης* ipse in figura sua sine ulla dissimulatione perlatus est; siquidem legati ad eam rem missi, draconem secum mirae magnitudinis advexerunt.

In oraculis autem vel maxime fallunt, quorum praestigias profani a veritate intelligere non possunt: ideoque ab illis attribui putant, et imperia, et victorias, et opes, et eventus prosperos rerum; denique ipsorum nutu saepe rempublicam periculis immincentibus liberatam: quae pericula, et responsis denuntiaverunt, et sacrificiis placati averterunt. Sed omnia ista fallaciae sunt. Nam cum dispositiones Dei praesentiant, quippe qui ministri ejus fuerunt, interpo-

nunt se in his rebus, ut quaecumque a Deo vel facta sunt, vel fiunt, ipsi potissimum facere, aut fecisse videantur. Et quoties alicui populo vel urbi, secundum Dei statutum boni quid impendat, illi se id facturos vel prodigiis, vel somniis, vel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur: quibus datis, cum illud acciderit, quod necesse est, summam sibi pariant venerationem. Hinc templa devoventur, et novae imagines consecrantur, mactantur greges hostiarum. Sed cum haec facta sunt, nihilominus tamen et vita, et salus eorum qui haec fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent, ob aliquam ineptam et levem causam se profitentur iratos: sicut Juno Varroni, quod formosum puerum intensa Jovis ad excubias tenendas collocarat; et ob hanc causam Romanum nomen apud Cannas pene deletum est. Quod si Juno alterum Ganyemedem verebatur, cur juvenus Romana luit poenas? Vel si dii tantummodo duces curant, caeteram multitudinem negligunt, cur Varro solus evasit, qui

VARIORUM NOTÆ.

Augure. Vide supra, c. 8 hujusce libri, post initium. *Juno Veiensis.* Hanc *Monetam* vocavit capite 8 hujusce libri.

Fortuna. Vide S. Augustinum, de Civit. Dei lib. iv, cap. 49.

Claudiae. Vide supra, cap. 8.

Juno nudata, etc. Est Juno Lacinia, cujus templum Censor Fulvius tegulis marmoreis nudavit; *Locrensis Proserpina*, quam Pyrrhus spoliavit; *Ceres Milesia*, quae Alexandri milites sacrilegos caecitate multavit; *Hercules de Appio*, quem cum sacra Herculis ad servos transtulisset, Deus luminibus orbavit; *Atinio*, qui senatui Jovis jussa renuntiaverat; *Minerva*, cujus species Arturio Augusti medico apparatus, serpens, Æsculapius. De his supra cap. 8.

δαίμονάρχης. Hæc vox desideratur in mss. 2 Reg. vetustissimis.

In figura sua. Scilicet forma serpentis.

Perlatus est. Ita restitui ex quamplurimis mss. antiquioribus. In 5 manu exaratis, et omnibus excusis legitur, *perductus est.*

Advexerunt. Emman. et Goth. eleganter, *advexerunt.* Recte vidit Torrenius in Valer. Maxim. l. 1, c. 8, n. 2, una voce legendum, *urbi se nostrae advehendum restituit.* Ubi hæc fabula uberius exponitur. *Bux.*

Profani. Id est, a fide alieni.

Fuerunt. Mss. sex recentiores fuerint.

Dei statutum. Sic emendavi ex mss. et veteribus editis. In scriptis 2 rec. et editis septem legitur *statutum.*

Quod formosum puerum in tensa Jovis ad excubias tenendas collocarat. Ed. Sublac. habet *in templo*, pro *in tensa.* In omnibus impressis et multis mss. locus hic viciosissime legitur. Nonnulli habent, *in templo Jovis ad excubias tenendas*; alii *in templo Jovis ad excubias tenendas*: sic habent mss. Bonon., Jun., Tax., Pen., 5 Reg., 4 Sorb., 12 Vatic. et editiones 2 Bonon., Veneta, Florent., Junt., Gymnic., Cratand., Aldin., Graph., Tornes. et antiq. 38, aliaque. In 6 rec. scriptis, *eximias*; 6 ed., *excubias.* Emendo secundum meliores codices, pro *templo, tensa*, et pro *excubias, excubias* legens. Sic legitur mss. Pal. et 5 Reg. antiq. In Is. *itemtesa*; in Cauc. legitur *in tentesa*; in Em. *tentesa.* Jo. Cauci putat librarium vitiose ita scripsisse, pro *in tensa*, cui conjecturæ subscribo. Mss. 2 et Ultr. habent *in centesa*: sed itidem vitiose per oscitantiam librarii sic scriptum.

Menda hoc modo in textum irrepsisse puto; nempe librarios ignorantes quid esset *tensa* (vox enim obsoleta est) existimasse legendum esse *templo*, praesertim cum statim sequatur *Jovis*, et principium vocis *tensa* haud dissimile sit vocabulo *templo*; hinc putarunt mentionem fieri templi Jovis. Tò *excubias*, pro *excubias*, eo modo irrepsisse autumo, quo Isæus, nempe pro *excubias*; in manuscriptorum antiquis suis *excubias*, vel *exsubias*. Pro *v* enim veteres *b* scribere solebant, et vice versa, ut ostendimus in notis ad Epitomen; *s* quoque post *x* addebant, ut patet in *exsequor, exsul*, etc.: hinc pro eo quod nunc dicimus *excubias*, illi scribebant *exsubias*, cujus vocis significationem librarii haud assequentes, *excubias* vitiose substituerunt. Caeterum quid sit *tensa*, notum ex Sisinnio Capitone apud Festum; nempe vehiculum, quo excubiæ deorum ludis Circensibus in circum et pulvinar vehebantur. Hoc vehiculum trahabatur non a jumentis, sed ab hominibus: hinc Suet. in Octav. August., c. 45: *Accidit votivis Circensibus, ut correptus valetudine lectica cubans tensas deduceret.* Illi autem qui deducebant tensas, *ad tensatores* dicebantur. Erant hi plurimum bini, qui vehendi onus subibant. *Ex Isæo.* — Apud Tertullianum, lib. de Spectaculis, cap. 7, in ludis Circensibus mentio fit de curribus, de *tensis*, de sedibus, de coronis, de *excubiis*. Inde patet, legi debere *in tensa Jovis ad excubias tenendas*. Pro *formosum*, mallet Gallæus legere *famosum*. Sed legendum esse *formosum* constat, tum ex omnibus Lactantii mss. et editis codicibus, tum ex Valerio Maximo, a quo hæc desumpsit Lactantius Hist. lib. 1, cap. 2, ubi legitur, *eximia facie puerum*, etc. Item apud Arnobium in fine libri iv, hæc referentem. — *In tensa Jovis.* Tertull. de Spectat., c. 7, fin.: *Si unam tensam trahat Jovis... plaustrum est.* Egregie nostrum Lact. locum illustrat Cuperus in Harpocrat. ed. in-4°, p. 154 et sq. — *In tensa Jovis ad excubias tenendas.* Tensæ autem, sive thesæ, sunt vehicula deorum, quibus in Circum deducebantur. Suetonius Aug. 45: *Accidit votivis Circensibus, ut, correptus valetudine, lectica cubans, tensas deduceret.* *Bux.*

Cur Varro. Historia est apud Livium, lib. 11, secundi belli Punici. Vide Valer. Maxim. lib. 1, cap. de neglecta Religione. — *Cur Varro solus evasit.* Terentius Varro, consul, evasit ex Cannensi prælio. *Bux.*

hoc fecit, et Paulus, qui nihil meruit, occisus est? A disputatio. Differt ergo, donec veniat temporum finis, quod effundat iram suam in potestate ac virtute cœlesti, sicut

. Patris Junonis iniquæ,

cum Annibal duos exercitus populi Romani, et astu, et virtute confecit. Nam Juno audere non poterat, aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus et currus fuit, aut Romanis nocere, quia

. Progeniem Trojano a sanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.

Sed illorum sunt isti lusus, qui sub nominibus mortuorum delitescunt, viventibus plagas tendunt. Itaque sive illud periculum, quod imminet vitari potest, videri voluit id placati avertisse; sive non potest, id agunt, ut propter illorum contemptum accidisse videatur. Ita sibi apud homines, qui eos nesciunt, auctoritatem, ac timorem pariunt. Hac versutia, et his artibus, notitiam veri ac singularis Dei apud omnes gentes inveteraverunt. Suis enim vitiiis perditis, sæviunt, et grassantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hostias excogitaverunt ipsi hostes humani generis, ut quam multas devorarent animas.

CAPUT XVIII.

De Dei patientia et ultione, dæmonum cultu, et falsis religionibus.

Dicet aliquis: Cur Ergo Deus hæc fieri patitur, nec tam malis succurrit erroribus? Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia sint adversa virtutibus; ut habeant alios, quos puniat; alios, quos honoret. Ultimis enim temporibus statuit de vivis ac mortuis C alium quemquam Deum, præter unum, cujus judicio

VARIORUM NOTÆ.

Paulus. Qui pullos edaces habuit, et tamen apud Cannas cecidit, ut illi Cyprianus illudit.

Qui nihil meruit. Id est nihil fecit pœna dignum. Ite- rum Lactantius l. vii, cap. 10: *Boni nihil tale creduntur mereri, quale sæpe patiuntur.* BUN.

Iniquæ. Virg. viii *Æneid.*, vs. 667. Vide Silium Italic. lib. x.

Astu. Lact. de Opific., cap 2: *Astu se protegant.*

Audere non poterat. Heumannus recte exponit non audebat. Singularis tamen dictio, licet *audere* pro *posse*, et *posse* pro *audere*, interdum ponant veteres. Vid. Broukhus. ad Propert. l. i, el. 15, vs. 37, p. 64, sq. BUN.

Progeniem. Virg., initio i *Æn.* Vide et Valerium loco citato.

Sub nominibus mortuorum delitescunt. Sequitur Tertull., Apol. c. 21: *Contraria divinitas delitescens sub nominibus et imaginibus mortuorum, quibusdam signis et miraculis et oraculis fidem divinitatis operatur.* Et de Spect., c. 10. BUN.

Viventibus. Mss. 4 Colbert., 1 Clarom. et Brun. addunt *hominibus.* Ibidem Lactantius, *plagas tendunt, pro intendunt*, simplex pro composito, ut mihi videtur, pro *insidiantur.*

Apud omnes gentes. Extrema vox *gentes*, addita ex cunctis mss. et editis, præter Thys. Gall. Spark.

Inveteraverunt. Conf. l. ii, c. 1, *inveterata persuasione.* Ibid., c. 19, *inveteratos errores dixit.* BUN.

Differt ergo. Quia nec gravior Dei ira, nec pœna major nobis imminere potest, quam cum Deus peccata punit peccatoris, sed ut convertatur et vivat, Ezechielis iii. « Magna Dei ira est, ut Hieronymus ad Castrutium Ezechielis auctoritate scribit, quando peccata non corrigit, sed cæcitatem cæcitate punit.

. Vatum prædicta piorum
Terribili monitu horrificant.

Nunc autem patitur homines errare, —et adversum se quoque impios esse, ipse justus, et mitis, et patiens. Nec enim fieri potest, ut non is, in quo perfecta sit virtus, sit etiam perfecta patientia. Unde quidam putant, ne irasci quidem Deum omnino, quod affectibus, qui sunt perturbationes animi, subjectus non sit; quia fragile est omne animal quod afficitur et commovetur. Quæ persuasio veritatem, atque religionem funditus tollit. Sed seponatur interim locus hic nobis de ira Dei disserendi, quod et B uberior est materia, et opere proprio (*Scilicet lib. de Ira Dei*) latius exequenda. Illos ergo nequissimos spiritus quisquis veneratus fuerit, et secutus, neque cœlo, neque luce potietur, quæ sunt Dei: sed in illa decedet, quæ in distributione rerum attributa esse ipsi maiorum principii disputavimus; in tenebras scilicet, et inferos, et supplicium sempiternum.

Docui religiones deorum triplici modo vanas esse: uno, quod simulacra ista, quæ coluntur, effigies sint hominum mortuorum; esse autem perversum et incongruens, ut simulacrum hominis a simulacro Dei colatur: colit enim quod est deterius et imbecillius; tum inexpiabile facinus esse, deserere viventem, ut defunctorum monumentis servias, qui nec vitam, nec lucem dare cuiquam possunt, qua ipsi carent; nec esse C alium quemquam Deum, præter unum, cujus judicio

Nam ob hoc ipsum mittit Deus efficaciam illusionis, ut Paulus ad Thessal. scribit, ut credant mendacio, ut judicentur omnes qui non crediderunt veritati. Indigni, inquam, sunt fonte vivo, qui cisternas sibi fodiunt. Hier. 2. BETUL.

In potestate. Id est, per potestatem. Modus loquendi Scripturæ.

Vatum prædicta piorum. Ita restitui ex mss. 2 vetustissimis Reg., 2 al. Reg., Cauc., 4 Colb., Em., et ex mss. Virgil. In sex scrip. rec. et in vulgatis est, *piorum.* Virg. iv *Æn.* — *Vatum prædicta piorum.* Sic edo ex mss. Cauci et Emman. diversis typis. Est hoc receptum epitheton. Sic Virg. vi *Æn.* vs. 662, *Quique pii vates.* Silius Ital., l. vi, vs. 288, *Nec tacuere pii vates.* BUN.

Quidam. Epicurei. Vide de Ira Dei, cap. 4.

Ne irasci quidem Deum omnino, quod affectibus, etc. Ita, ut et aliæ passiones, Deo conveniunt non *affective*, sed *effective*, ut habet regula. Hoc est, ira non turbat, non afficit Deum dolore, ut homines; sed Deus cum irasci dicitur, facit hoc quod irati solent, nempe punit, affligit; ira itaque in Deo non est affectus, sed voluntas puniendi. GALLÆUS.— Vide S. Thom. part. i, quæst. 21, art. 5.

Triplici modo. Sic lego cum editis Rom. 1470, Betul., Tornes., Soubr., Cellar. cunctisque mss. præter Em. in quo legitur *tribus modis*; in vulgatis 11, *triplici ratione.*

Uno. Ex mss. est, inter quos quinque addunt *modo*; 4 Colb. *imo.*

Ista. Omnium mss. est, præter quatuor et editos, in quibus est, *ipsa.*

Esse autem perversum. Sic reposui ex omnibus mss. et sequentia postulant. In excusis legitur, *est.*

interna et propria scientia, ob fragilitatem conditionis humanæ; non hoc, quia multa sunt, quæ natura ipsa nos scire, et usus frequens et vitæ necessitas cogit. Ergo utrumque philosophiæ genus corrui: vetus, quod sibi scientiam vendicat, et novum, quod eam distrahit (Cap. 5). — Hoc loco corrigit philosophos in physicis. Academici, inquit, ex rebus paucis obscuris argumentati sunt, nullam esse scientiam: Physicis ex quibusdam apertis et claris omnia sciri posse. Recte quidem coarguit arrogantiam philosophorum Arcesilas; sed addere exceptionem debuit, et dicere: causas rationesque duntaxat rerum naturalium, quia sunt abdita, nesciri posse, quia nullus doceat; nec quæri oportere, quia inveniri non possunt (Cap. 6). — VI. In ethicis de summo bono dissentiant philosophi. Hic recitat sententias varias philosophorum de summo bono (Cap. 7), quas refutat (Cap. 8 et 9); ipse summum bonum in sola religione ponit (Cap. 10), ostendens potuisse philosophos summum bonum deductione reperire, quod non sit voluptas, divitiæ, regnum, virtus, sed immortalitas; unde concludit philosophiam ethicam esse vanam (Cap. 11 et 12). — VII. Logicam et physicam non pertinere ad recte vivendum; ergo sic totam philosophiam esse inanem. Qua occasione refellit commendationem philosophiæ Ciceronis (Cap. 13 et 14), et definitionem philosophiæ Senecæ, qui dixit, philosophiam esse rationem recte vivendi (Cap. 15). — VIII. E philosophia non utilitas quæritur, sed oblectatio; ergo abjicienda est. — IX. Philosophiæ principium et origo apparet; ergo non est sapientia (Cap. 16).

Parte secunda, philosophos ipsos in magna vanitate versari ait, idque probat: — a placitis Epicuri; quod nulla sit providentia, quod animæ sint mortales, etc. (Cap. 17); — a placitis Stoicorum et Pythagoræ, de migratione animarum de corpore in alia

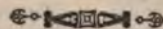
A corpora, de mortis bono, de vitæ malo; in primisque gratiarum actione Platonis, qui se gratias naturæ dixerit agere, et quod homo natus esset, potius quam mutum animal, et quod masculus potius quam femina, quod Græcus, quam barbarus, quod Atheniensis et quod temporibus Socratis (Cap. 18); quam gratiarum actionem mirifice exagitat Lactantius (Cap. 19, 20, 21); — a minorum philosophorum factis et dictis variis: quod Democritus agros suos pascua publica fieri sit passus; quod Zenon peccata paria faciat, misericordiam inter vitia ponat; quod Xenophanes credidit dicentibus orbem lunæ 22 partibus majorem esse quam terram (Cap. 22); — ab illis, qui antipodes inducunt, id est, homines, quorum vestigia sint superiora, quam capita (Cap. 23).

Parte tertia rursus probat, philosophiam non esse sapientiam, quia: — ab aliquibus tantum ad philosophos restringitur; — et Stoici et Epicurei omnes admiserunt; tamen non potuerunt efficere quod voluerunt (Cap. 24); — non potest efficere, quod efficit vera religio, ex iracundo placidum, ex avaro liberalem, ex crudeli clementem; — sapientia philosophorum, ut plurimum efficiat, non excindit vitia, sed abscondit. Pauca vero Dei præcepta sic totum hominem immutant et exploso vetere novum reddunt, ut non cognoscas eundem esse (Cap. 25, 26); — philosophi ipsi fatentur se esse insipientes: Empedocles, Anaxagoras, Democritus, Socrates (Cap. 27); — ex mera insipientia et ignoratione veri Dei, nomen Naturæ et Fortunæ invenerunt (Cap. 27); cum tamen fortuna per se nihil sit, sed tantum accidentium rerum subitus ac inopinatus eventus (Cap. 28).

Sequitur conclusio libri. Una est igitur spes hominis, una salus in hac doctrina, quam nos defendimus, posita. Omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut Deum cognoscat et colat.

LIBER TERTIUS.

DE FALSA SAPIENTIA PHILOSOPHORUM.



CAPUT PRIMUM.

Veritatis collatio cum eloquentia; cur eam non sunt assecuti philosophi: de stylo simplici Scripturarum.

Vellem mihi, quando veritas in obscuro latere adhuc existimatur, vel errore atque imperitia vulgi, variis et ineptis superstitionibus servientis, vel philosophis pravitate ingeniorum turbantibus eam potius quam illustrantibus, etsi non qualis in Marco Tullio fuit, quia præcipua et admirabilis fuit, aliquam tamen proximam eloquentiæ contingere facultatem; ut

quantum veritas vi sua propria valet, tantum ingenii quoque viribus nixa, exereret se aliquando, et discussis convictisque tam publicis, quam eorum, qui sapientes putantur erroribus, humano generi clarissimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex causis fieri vellem: vel quod magis possent credere homines ornatæ veritati, qui etiam mendacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque verborum; vel certe, ut ipsi philosophi suis armis potissimum, quibus placere sibi et confidere solent, opprimerentur a nobis.

VARIORUM NOTÆ.

Philosophorum. Hanc vocem addidi ex mss. 1 Regio, Rostochiensis et Marm. necnon ex ipsomet Lactantio, lib. III, cap. 1 et 50.

Vellem mihi. Ms. Reg. vetust. n. 3756, addit, *Constantine Imperator.* Plures mss. habent *quoniam*, pro *quando*. *Vellem mihi*, etc. id est, Nisi veritas per se ipsa valeret, vellem eloquentiam, si non eandem, ac Marcus Tullius, saltem proximam habere, ut vires veritatis exererem.

Philosophis. De his hocce libro tertio agitur.

Quia præcipua. Ita editi, cum omnibus mss. præter 1 Clarom., in quo est *quæ*; et sic legere amabat Francius.

Veritas vi sua propria valet. Ne credas Lactantii institutum esse, ut eloquentiam, quam unam Cicero de summis virtutibus esse dicit, damnare velit, quam agnoscit donum esse Dei: sed discernit inter veram eloquentiam (quæ fucos et lenocinia nescit), ac inter